

A V H A N D L I N G A R

MEDELTIDA GILLEN I UPPLAND.

AV

NILS AHNLUND.

I den svenska medeltidens kulturhistoria bildar gilleväsendet ett kraftigt inslag, i själva verket icke så litet kraftigare än vad man hos oss vanligen antagit. Särskilt i Uppland synes det ha nått en utveckling vid medeltidens slut, som av allt att döma varit ganska imponerande; de jämförelser med förhållandena i andra svenska landskap, som jag haft tillfälle att anställa, ha i varje fall framhävt de uppländska gillenas övertikt i antal och spridning. Det är möjligt, att detta intryck vid närmare rannsakan av källorna avtrubbas, och att någon påtaglig särställning härvidlag icke tillkommer de tre gamla folklanden vid sidan av t. ex. Södermanland och Östergötland. Huru som helst erbjuder det ett ej ringa intresse att söka sammanföra de uppgifter av olika slag, som intyga förekomsten av gillen i Uppland. De anteckningar som här följa vilja i främsta rummet rikta uppmärksamheten på ett ämne, som vad Sverige beträffar helt visst förtjänar att mera än hittills belysas. Någon sammanfattande överblick över gillevä-

sendets utvecklingshistoria är det däremot icke min avsikt att lämna. Den som därom begär besked kan på annat håll finna rik ledning; det är icke så alldeles få teorier, som sysselsatt forskarna och fört dem till skiftande slutsatser om företeelsens ursprung och rötter¹.

Vare sig gilleväsendet uppstått på engelsk², på frankisk eller självständigt på nordisk botten, vare sig dess anor huvud-

¹ Se härom bl. a. W. E. Wilda, *Das Gildenwesen im Mittelalter* (1831); O. Hartwig, *Untersuchungen über die ersten Anfänge des Gildenwesens*, i *Forschungen zur deutschen Geschichte* I (1862); Gierke, *Deutsches Genossenschaftsrecht* (1868); H. Hildebrand, *Gillen under Sveriges Medeltid*, i *Ur folkens häfder* II (1875); densamme, *Medeltidsgillena i Sverige*, i *Historiskt bibliotek* III (1877); M. Pappenheim, *Die altdänischen Schutzgilden* (1885); A. Bugge, *The earliest Guilds of Northmen in England, Norway and Denmark*, i *Avhandlingar viede Sophus Bugges Minde* (1908); O. A. Johnsen, *Gildevæsenet i Norge i middelalderen*, i *norsk Historisk Tidsskrift* V, 5 (1921). Om sambandet mellan forn- och medeltida gillen se V. Grönbech, *Vor folkeet i Oldtiden* IV (1912), s. 14—34. Om gillegemenskapens traditioner i senare tid: N. Lithberg, *Det gottländska bidlaget*, i *Fataburen* 1915, s. 41—48.

² Hypotesen om engelskt ursprung till det norska gilleväsendet torde numera få anses övergiven.

sakligen äro germanskt-hedniska eller i lika övervägande grad hägnade av kristna inflytelser, vare sig den ena eller den andra sidan av dess sammanvävda syften — såsom edsbroderskapet och samdrickningen — skall anses ursprungligare, står det fast, att gillen förekommit på svensk mark under hela det skede, som bildar vår medeltid. Den äldsta urkund, som överhuvud omtalar tillvaron av gillen (gildonia), för oss tillbaka till året 779 och till karolingiska riket; här framstår gillet, som är bundet av edsvurna former, som en sammanslutning till inbördes skydd och hjälp. I Sverige äro gillena kända från den tid, som i nordén ännu ligger på gränsen mellan fornåldern och medeltiden. Runinskrifter i Sigtuna nämna som bekant ett friser-gille³, vilket visserligen torde få uppfattas som ett utländskt köpmannagille i svensk omgivning⁴. Bjälbostenen i Östergötland, från omkring mitten av 1000-talet, bevarar jämväl en antydning om ett gille i grannskapet, och om von Friesen har rätt, när han ställer det i samband med den närbelägna gamla köporten Skenninge⁵, så kunde ju detta i förening med vittnesbörden från Sigtuna bestyrka hypotesen, att gilleväsendet i sin utbildade form vunnit fäste i nordén under vikingatiden, ännu väl knappast nationellt acklimatiserat. Att sakrala sammanskottsvanor med gilleartade gemenskapsband tidigare förekommit hos våra förfäder

³ Otto von Friesen, *Ur Sigtunas äldsta historia*, i *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, band VI, (1910).

⁴ Ammorlunda Schück, *Birka*, s. 19 (univ.-progr. 1910).

⁵ *Historiska runinskrifter IV*, i *Fornvännen* 1911.

är därmed ingalunda förnekad; ej heller, att själva namnet gille, såsom ortnamn f. ö. visa, har äldre hävd i nordén.

Det medeltida gilleväsendet, sådant vi eljest känna det, blev i sina växlande gestaltningar införlivat med kyrkans ordning och färgat av det religiösa samfundslivets uttrycksformer. Detta gäller, ehuru i olika grad, om samtliga de fyra huvudgrupper, som låta urskilja sig: allmänna gillen, prästgillen, köpmannagillen och hantverksgillen. I fortsättningen bortses från den sista gruppen, om vilken för övrigt i detta begränsade sammanhang på grund av källornas tvång rätt litet är att säga. Det blomstrande gilleslivet i Stockholm, jämförelsevis väl känt genom bevarade urkunder, kan här lämnas åsido⁶. Återstår så att betrakta gillena i de egentliga Upplandsstäderna och, framför allt, på den uppländska landsbygden. Ty nästan överraskande är att finna, hur kraftigt gillesfloran sköt växt ute i socknarna en gång i tiden. Begränsningen till ett visst landskap får icke utesluta paralleller med förhållanden i stad och bygd i det övriga Sverige; det blir ofta nödvändigt att vidga synfältet för att ge företeelserna den riktiga belysningen.

De ganska väl kända danska medeltids-

⁶ *Helga lekamensgillet* har nyligen (1921) utgivits av I. Collijn. — Joh. Murberg, *Historisk Afhandling om Helga lekamens gille i Stockholm*, i *Vitterhets-, historie- och antiquitetsakademiens handlingar II* (1791); Frans de Brun, *Anteckningar rörande medeltida gillen i Stockholm*, i *Sankt Eriks årsbok* 1917. Även H. Hildebrands anförda arbeten behandla väsentligen huvudstadens gilleväsen och ägna ringa uppmärksamhet åt förhållandena på landsbygden.

gillena⁷ företräda i stort sett en ålderdomligare typ än de svenska; vi äro naturligtvis hänvisade till de överblivna urkundernas bevisning, med alla förbehåll, som det stora flertalets skövling föreskriver i avseende på slutsatserna rörande gilleväsendet i vårt land. I Danmark hade de allmänna världsliga gillena, som nu närmast komma i fråga, i stor utsträckning karaktären av skyddsgillen, *convivia conjurata*, syftande att bereda sina medlemmar ett värn i trångmål, även vid vissa begångna förseelser mot lagbunden ordning: med brodersbandet i gillet följde något av släkthämndens och släktskyddets förpliktelser. Utpräglade skyddsgillen voro i sitt äldre skick de danska Knutsgillena, de enda medeltidsgillen i Norden, som på sina håll fortlevt till våra dagar. De voro helgade åt antingen konung Knut den helige eller åt den som helgon dyrkade hertig Knut Lavard och funnos spridda över hela det dåtida Danmark, icke minst Skåne, där de sköto skott, ur vilka livet ännu ej flytt⁸. Men även i de flesta av Mälardalens städer ha Knutsgillen funnits. Ett sådant är bekant från Stockholm⁹, ett annat från Uppsala, ett tredje från Sigtuna; från de båda senare ha sigillstampar bevarats

till vår tid, den från Uppsala Knutsgille numera i museet å Gustavianum¹⁰, den från Sigtuna i Statens historiska museum i Stockholm. Från Västerås omtalar ett brev av 1417 "Sancta Knutz gildestuwo"¹¹. Också Strängnäs hade slutligen ett Knutsgille. I Statens historiska museum ses en längd på pergament, innehållande namnen på de hängångna bröder och systrar i detta gille, vilka vid stämmorna skulle bringas i åminnelse, och för vilka förböner skulle uppsändas. "I sculum minnæs gildbrödra, sum fram æru farni af helgha Knuz gildi hær i Strengiænes, oc bidia for therra sialum", börjar denna urkund, som i fortsättningen upptager en mängd namn på personer ur olika samhällsklasser, främst borgare men även präster och adelsmän. Åtta till tio olika handstilar vittna om användning under långa tider. Liknande förteckningar ha funnits inom andra svenska gillen. Förutom denna namnlängd från Strängnäs¹², som synes ha upplagts vid slutet av 1300-talet, ha endast några få strödda uppgifter gått till eftervärlden från våra ingalunda fåtaliga uppsvenska Knutsgillen, och vi veta icke, i vad mån deras "skrän" eller stadgar efterbildade de danskas. Dock synes det antagligt, att de, i vart fall ursprungligen, gjorde detta.

⁷ C. Nyrop, Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I (1899—1900). Huvudarbetet är Pappenheims redan citerade undersökning.

⁸ Henry Petersen, Knud Lavards Helgentilbedelse, i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1885. Om de skånska Knutsgillena se f. ö. W. Flensburg, Kort berättelse om det så kallade S:te Knutsgillet ... i Malmö (1746); G. Ljunggren, St. Knuts gillet i Lund, i Samlingar till Skånes historia, fornkonst och beskrifning I (1868—69); C. M. Collin, S:t Knuts gille i Lund 1869—1920, i Under Lundagårds kronor II (1921, s. 499 ff.).

⁹ Murberg, a. a., s. 216.

¹⁰ Sigillet omskrift saknar Ortsbeteckning, men det härrör utan fråga från Uppsala; därom vittna även de i en senare tid tillristade orden »Secretum Upsaliense». Sigillet har fördom kallats »stadens klämma». J. Eenberg, Kort berättelse af ... Upsala stad (1704), s. 235—236, där även en avbildning av sigillet finnes.

¹¹ Svenskt Diplomatarium III, s. 214.

¹² Jag har från Strängnäs antecknat en rad andra gillen, till vilka möjligen någon gång anledning ges att återkomma.

Uppland ger emellertid ett säkert exempel på ett gille med rester av den älderdomliga karaktär, som utmärkt de sydligare Knutsgillena. Det är sankt Eriks gille i Sparrsätra nära Enköping, oriktigt lokaliserat till Gamla Uppsala, vars gilleskrå, uppställt i balkar efter de gamla lagarnas mönster, bärgats till nutiden¹³. Några tillfogade anteckningar på slutet, av samma hand som den egentliga stadgan, tackar man för upplysningen, att gillet varit i verksamhet åren 1526—1529. Andra tidsbestämningar förekomma i själva verket icke. Hur lockande det än vore att tillskriva detta nationellt präglade lokala gille en obruten, vördnadsvärd hävd, så föreligga onekligen omständigheter, som antyda dess uppkomst på denna plats vid en ganska sen tidpunkt. En sluthänvisning till "andra sankte Eriks skrän", vilka kunna ge utförligare besked, pekar avgjort på, att gillet blott varit en underordnad länk i en större kedja. På tvenne undantag när äro de övriga medlemmarna i sys-

¹³ Småstycken på fornsvenska ser. I (1868—81), utg. av G. E. Klemming, s. 110—125 (Svenska Fornskriftssällskapets samlingar). Själva stadgan saknar varje ortshänvisning. De på slutet tillfogade upplysningarna om inträden i gillet och gårdafolkets turer ge en rad ortnamn. Det är tydligen med anledning av dessa, som Klemming ansett sig kunna rubricera skrålet »Stadga för ett S:t Eriks gille nära Upsala», och som K. G. Westman i Nordisk Familjebok (IX, sp. 1167; 1908) talar om »S:t Eriks gille vid Gamla Uppsala». Granskar man närmare dessa ortnamn, finner man emellertid strax, att så gott som alla härröra från Sparrsätra socken: Lönsäker, Bajeby, Nyby, Andersta, Söderby (»Syreby» = Sörby), Torgesta (»Tyresta»), Hesselby. En närbelägen by i grannsocknen Tillinge är Tibble. Det enda återstående namnet blir då Uppsala, varifrån en borgarhustru omtalas — tydligen bördig från socknen.

konringen nu förgättna¹⁴. Sankt Eriks gille i Stockholm stod på 1430-talet vid makt med egen gillestuga och omtalas ett femtiotal år senare. Ett diplom från århundradets mitt intygar tillvaron av en sankt Eriks gillestuga i Uppsala stad¹⁵. Ehuru gillestadgan från Sparrsätra icke kan ha varit märkligast bland sankt Eriks skrän, framstår den i sitt icke helt oskadade skick som ypperst av våra mycket fåtaliga svenska urkunder av detta slag och ger en rikedom av upplysande drag från livet inom ett äkta medeltidsgille med dess fromhet, gamman och grovkonighet. Många bestämmelser avspegla visserligen endast vad som varit allmän gillesed. I spetsen för gillet stod, efter vanligheten, en älderman, som vid sin sida hade tvenne "gillesvärjande" eller gillevärdar, i de skånska Knutsgillena liksom i helga lekamensgillet i Stockholm motsvarade av de båda "stolbröderna". För pyntning, anrättningar och iskänkning vid gillestämmorna svarade turvis "gårdafolket", vars förnämsta bestyr synes ha varit den omfattande ölbrygden. Ordningen vid samkvämen regleras genom en mångfald bestämmelser, där nästan allting mänskligt är förutsett; bekant är "spyabalken". Den som blev broder eller syster i gillet *svor* att "hålla rätten broderskap och gillesrätt". Medlemskapet medförde vissa timliga förmåner, såsom tillsyn vid sjukdom och förplägning av

¹⁴ Eriksgillena i Danmark (Pappenheim a. a. s. 163—169) stå utan samband med de svenska; de voro vigda åt konung Erik Plogpenning's minne. Men kunna de danska Eriksgillena likväl ej tänkas ha spelat någon roll som förebild? Har överhuvud den danska Eriksskulten influerat på den svenska?

¹⁵ Den 3 maj 1450, pergamentsbrev i riksarkivet.

gilleskosten, när sjukdomen inföll vid tiden för sammankomst. Tungt vägde även de andliga förmåner gillet beredde. Man var säker om hederlig begravning och om årliga själamässor genom gilletts försorg, en angelägenhet, på vilken alla gillen, men framför allt de yngre, lade en allvarsam betoning. Också i det dagliga livet ingrep gillet. Äldermannen tillkom att vid trätor mellan bröderna stifta förlikning; den som gick honom förbi och vädjade till världslig rätt bötade till gillet. Begick broder vådadråp på annan än gillesbroder, gällde för gilletts övriga medlemmar plikten att förhjälpa honom på flykten; ja, denna plikts underlåtelse var belagd med vite. Denna bestämmelse är den älderdomligaste i skræet; det är den som skänker gillet dess prägel av skyddsgille¹⁶. Även om Sparrsätragillet skulle vara jämförelsevis ungt, så röjer stadgan fullt tydligt arvet från de gamla tiderna — kanske från helge konung Eriks egna dagar. Honom tillhörde vid gillestämman "högsta minnet", det är: den högtidligaste av alla utbringade åminnelsekålar. Gillet ägde egen stuga, säkerligen grannskapet av sockenkyrkan, och till dess sammankomster kallades genom klämtning före sammanringningen till högmässa. Flerstädes synas gillena ha ägt egna klockor.

Från 1200-talets Sverige finnes ett fragment av en på latin avfattad gillestadga, som kan härröra från såväl Uppsala som Sigtuna.¹⁷ En rad omständig-

¹⁶ Helt enstaka står den dock icke i våra svenska gilleskrän; en motsvarighet finnes i stadgan för Sankt Görans gille på Kopparberget: Småstycken I, s. 104.

¹⁷ Småskrifter på fornsvenska ser. II (1900—1916), utg. av R. Geete, s. 11, 14—16.

heter ha av Geete anförts till bestyrkande av Sigtuna-hypotesen. Gillet hör hemma i en stad och har karaktären av rent borgargille, måhända av köpmansgille; staden är en sjöstad med skeppsfart; den äger en åt sankt Peter helgad kyrka; medelpunkten för gilletts religiösa liv, och sankt Peter framstår som skyddspatron för detta gille. Allt passar in på Sigtuna. Det är därtill bestyrkt, att i denna stad funnits ett sankt Peters gille, omtalat i ett testamente av år 1325 ("gilde sive convivio sancti Petri"). Men även Uppsala, som under medeltiden underhöll icke obetydliga förbindelser sjöledes, uppfyller i samma grad villkoren för identifieringen med gillefragmentets stad; även här fanns ett sankt Peters gille, till vilket vi senare skola hinna. Vidare: den utpräglade sjöstaden Visby ägde en Petrikyrka och säkerligen även ett därtill knutet sankt Peters gille.¹⁸ Frågan om ursprungsrätten måste tydligen lämnas oavgjord. Det bevarade brottstycket ger föreskrifter om bröders och systrars förhållande i åtskilliga ting: bestämmelser angående gäster, som medtagas till gilletts samkväm, om ersättning för gilletts förstörda husgeråd, om vakor hos sjuka medlemmar, om mässor efter avlidna m. m. Urkunden, ett pergamentsblad, har suttit inklistrat i pärmen till en Vadstenahandskrift från 1379. Pärmen är samtidig med denna. Slutsatsen blir, att sankt Peters gille vid denna tid hunnit skaffa sig en ny gillesstadga — om det icke rent av gått sin upplösning till mötes under perioden 1325—1379. Är

¹⁸ Göran Wallin, Gothländska samlingar (1747), s. 117.

detta händelsen, kan icke längre Uppsalamen väl Sigtunagillet komma i fråga.

Av yngre typ än de två nu nämnda är en stadga för ett jungfru Mariagille¹⁹, som utan varje tvivel får hänföras till uppländsk landsbygd. Den är upptecknad av fornforskaren Martin Aschanæus, vilkens verksamhet, som av bevarade notisböcker visas, nästan uteslutande ägnats åt denna provins. Stadgan anger sig vara slutet av "alla gillesbröderna i jungfru Maria gille i vissa vårfrusocknar". Både i Uppsala och Enköping funnos under medeltiden vårfrukyrkor med underlydande landssocknar. Jämväl klosterkyrkan i Sigtuna, den nuvarande stadskyrkan, var invigd åt den heliga jungfrun. Om någon grannförsamling hört därunder som prebende känna vi icke, men förhållandet torde icke få anses uteslutet; i analogi därmed lydde Fors' församling under Eskilstuna klosterkyrka. Till Sigtuna stad hör ännu mark i Håbo-Tibble, som jämte Håtuna här ensamt kan komma i fråga såsom vårfrusocken. I varje fall har ett gille funnits i denna trakt; just Aschanæus är sagesman för upplysningen. På en stor gårdsplan i hans födelseort Aske, mellan Håtuna och dess annex Tibble, sågs på hans tid en murad stengrund: där hade "Håbo gille" stått.²⁰ Aschanæus lämnar i sina anteckningar en skiss av denna husgrund, som mätte tio steg i längd och åtta steg i bredd. Väl talar han om både Håtuna och Tibble gillestugor, men att en och

samma avses göres fullt tydligt. "I Tibble var första gillestuga, där de hava pläogat druckit gille, som gillelagen utvisar, och haver samma gillestuga stått vid Aske. Där synes ännu grundvalen, där hon haver uppå stått".²¹ Det framgår av Aschanæi hänvisande uttryckssätt ("som *gillelagen* utvisar"), att en bestämd gillestadga föresvävat honom. Mariagillet är nu den enda, som han bevisligen ägt kännedom om. Härtill kommer en omständighet, som till full evidens ådagalägger, synes det mig, att det är just denna gillestadga han haft i tankarna. Han har nämligen försett den fortlöpande avskrift i sina anteckningar, som utgör källan till vår kunskap om Mariagillet's plägseder, med en rad sidorubriker: "Gillelagen", "Gillelagh", "Gillestugulagen" o. s. v.²² Det kan ej gärna råda något tvivel om, att i varje fall Aschanæus själv förknippat den genom honom bevarade urkunden med gillet i Aske. Håtuna och Tibbles förenade prästegäll skulle följaktligen utgöra de "vissa vårfrusocknar", varom stadgan i sin ingress talar.²³ Den har, som redan är nämnt, ett yngre tycke än exempelvis sankt Eriks skrå, men överensstämmelserna med detta äro åtskilliga, och själva tonen med sin kärlek för drastisk utförlighet röjer en nära frändskap. Också här föreskrivs, ehuru i vida allmännare ordalag, behjärtat inbördes bistånd i händelse av att broder råkar ut för något, som rör hans liv

¹⁹ Aschanæi anteckningsböcker: se forts. s. 20, not 89.

²⁰ Aschanæi anteckningsbok sign. F b 6 i antikvitetskollegiets samling, Kungl. bibl.

²¹ Johan, kyrkopräst i Sigtuna och prost i Håbo härad, omtalas 1379. Svenska riksarkivets pergamentsbref I, n:r 1452.

¹⁹ Småstycken på fornsvenska I, s. 143—148.

²⁰ Enligt meddelande av riksantikvarien Janse finnes i Håtuna kyrkas gömmor en gammal säregen stänka av trä, vilken svårligen kan ha tillhört kyrkans egodelar. Skulle vi här ha ett minne från gillet i grannskapet?

och ära, och också här gäller skyldigheten att vid rättstvister påkalla åldermannens medling. Vad detta fredsdomareinstitut betytt, medan det stod i sin kraft vid sidan av samhällets rättsskipning, som en första instans för dem som därav träffades, därom äro vi endast hänvisade till antaganden. Dess tillvaro i flera gillestadgar, även yngre, ger vid handen att det ansetts fylla en verklig uppgift.

Ett fjärde gilleskrå, från ett sankt Görans-gille på onämnd ort²⁴, erbjuder jämväl intresse för oss, då det mycket väl kan härröra från Uppsala, som i likhet med Stockholm ägde ett Göransgille. Den i avskrift bevarade urkundens proveniens utgör intet hinder utan snarare ett motiv för en sådan slutsats. Den måste vidare, av innehållet att sluta, stamma från en stad, och Göransgillen från andra städer i Sverige än de nyss nämnda äro vederligen icke kända. Stadgan har en viss festlig prägel, värdig den helige riddersman, vars åminnelse gillet hugfäste. När stämman hölls, skulle gillestugan stå prydd med bonader och löv, med horn och handkläde. Ej mindre än nio minnesskålar höjdes i tur och ordning: för Vår herre, för Vår fru, för riddar sankt Göran, — den tredje skålen var alltid högsta minne — för det heliga korset, för sankt Erik, sankt Olof och alla helgon, för sankt Gertrud och slutligen sankt Benedikt, till "orlof och god natt", när aftonen var slutad. Skålen för sankt Göran utbragtes under särskild ceremoni med brinnande bloss och sång av den stående församlingen. I detta gille framtråda vissa funktionärer, som ej mött oss

i de föregående, nämligen gilletts klockare, skråprästen och skyttmästaren. Vi skola här dröja ett ögonblick vid den sistnämnde och hans uppgifter.

Denne skyttmästare förestod den årliga målskjutningen på papegoja. Dylka målskjutningar äro kända från hela kontinenten och synas under den senare medeltiden ha varit mycket populära i Norden. Seden omnämnes, ehuru icke i samband med gilleväsendet, hos Olaus Magnus; han berättar, att man i Norden liksom hos andra folk vid vårens inbrott brukade skjuta till måls med båge på en konstgjord papegoja, fästad i toppen av ett upprest spjut. Konung Kristiern II prisas av samtida som utomordentligt skicklig i denna idrott.²⁵ Fram i nyare tider har fågelskjutning varit i bruk inom de skånska Knutsgillena, varvid så tillgick, att en papegoja eller duva av silver med vidhängande silverkedja upphängdes som mål för gilletts uppställda bågskyttar: den som nedsköt fågeln behängdes med kedjan och firades vederbörligen. Ännu i våra dagars Köpenhamn är korandet av en "skydekonge" en varje sommar återkommande borgerlig lustbarhet. I Danmark var papegojskjutningen under den senare medeltiden särskilt vanlig inom städernas köpmannagillen. Förhållandet äger klart framträdande kontinentala paralleller. Det högre borgerskapet i åtskilliga tyska städer älskade denna form för ridderlig övning, som för hemortens försvar icke saknade praktisk betydelse; också

²⁵ Allen, De tre nordiske Rigers historie II, s. 195, 539. — Om papegojskjutningen jfr. Schück, Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria II, s. 122—123.

²⁴ Småstycken på fornsvenska I, s. 127—134.

”majgrevens” ämbete tjänade inom samma kretsar syftet att ge träning i vapnens bruk och vighet i fäktningen.²⁶ Sammanslutningar till skyttebrödraskap förekommo på flera håll, och det var rätt vanligt, att dessa till sin skyddspatron antogo sankt Görans, vars dag infaller på våren. Ett namnkunnigt exempel erbjuda Georgsbröderna i det med Sverige i så livlig förbindelse stående Danzig.²⁷ Det ligger nära att antaga, att sankt Göransgillena i Stockholm och Uppsala lånat drag från sammanslutningarna inom den hanseatiska kulturkretsen. Även i Sverige har sankt Görans namn populärt förbundits med fågelskjutningen. I ett brev från 1544²⁸ alluderar Gustav Vasa på ett ordstäv ”ridder sankte Jörens höns”; det är med all sannolikhet silverfågeln vid gilletävlingarna som skämtsamt åsyftas. Att papegojskjutningen i vårt land icke varit inskränkt enbart till städerna synes kunna fastslås. Stadgan för sankt Görans gille på Kopparberget nämner visserligen icke någon skyttemästare; det är genast att anmärka, att urkunden ej i sin helhet blivit bevarad. I angränsande bygder har emellertid fågelskjutning idkats inom gillena. Man träffar i 1542 års räntekammarbok (kammararkivet) uppgiften, att fogden över Västerås’ slottslän bl. a. inlevererat ”en pappegoye med en käde, som hade varit uti Fernebo gille: vog sölf 8¹/₂ lod”. En silverkedja från Svärdsjö gille omtalas 1552 i registratoret. En sådan

kedja, med eller utan silverfågel, har synbarligen funnits i flertalet nordiska gillen. I Malmö sågs den vid sammankomsterna upphängd under taket i ett sidenband; den brukade fästas kring halsen på bröder och systrar, som första gången togo säte i gillet.

Vad nu åter vidkommer sankt Görans gille i Uppsala skönjer man i andra källor vissa drag, som tyckas avgjort bestyrka den bild nyssnämnda gillestadga giver. Detta gille såg senast dagen i början av 1460²⁹. Lördagen efter påsk sagda år infunno sig inför ärkebiskop Jöns Bengtsson åtta av gillet utsedda medlemmar, varav fyra besittande borgare från staden och fyra ”höviske unge dannesvenner”, begärande stadfästelse på ett avtal, som gillet gjort med föreståndaren för sankt Görans kapell i Uppsala. Man ämnade bygga en gillestuga på en detta kapell tillhörig tomt nära sankt Pers kyrka. För upplåtelsen skulle årliga tomtören betalas till kapellet och en klerk där i gengäld tillhandahålla den ”själarykt”, som gillet hade av nöden. Den person man här möter bildar en motsvarighet till skräprästen i stadgan; sambandet mellan gillet och det äldre, åt samma helgon vigda kapellet förklarar tilläventyrs de starka ecklesiastika ämbetsinslagen i ceremonielet. Det bör dock genast tilläggas, att även det stockholmska Göransgillet stod i förbindelse med ett åt sankt Görans helgat kapell. Det ungdomliga elementets påfallande stora utrymme i uppsaladeputationen 1460 avspeglar en dragningskraft hos det

²⁶ Det fanns även i Stockholm: se Gottfrid Carlsson i Kyrkohistorisk årsskrift 1920—1921, s. 236.

²⁷ P. Simson, Der Artushof in Danzig und seine Brüderschaften, die Banker (1900).

²⁸ Konung Gustaf I:s registratur XVI, s. 553.

²⁹ Den 19 april 1460. Pergamentsbrev, riksarkivet.

troligen nyss förut instiftade gillet, som lämpligen härledes från den populära fågelskjutningen; det är uppenbart, att gillebröderna räknade denna tilldragelse som ett av de festligaste momenten i sin årskalender.

I alla händelser ger säkerligen det ifrågavarande gilleskrået, även om det skulle härröra från Göransgillet i Stockholm, väsentliga upplysningar om förhållandena inom Göransgillet i Uppsala.

Vid sidan av Eriks-, Knuts- och Göransgillena rymde Uppsala en rad andra³⁰. Av mindre utpräglad art, närmast med karaktären av en förvaltande nämnd, var det gille, som hörde samman med det vid ingången av 1300-talet inrättade helgeandshuset. Vid sidan av sin ålderman ägde det en särskild syssloman med uppgift att förvalta stiftelsens jordar och egendom³¹. Gammalt i staden ehuru i källorna omtalat först 1366³² var säkerligen det redan nämnda sankt Peters gille, vilket kan betraktas som ett sockengille knutet till kyrkan med samma skyddspatron. Sankt Peters gille ägde eget hus, den förnämsta gillestugan i Uppsala. Denna skall ha legat vid nuvarande sankt Persgatan, i hörnet mot gamla torget, och användes en tid på 1500-talet som rådhus. Den i äldre litteratur stundom framskymtande "gillare-

gården", invid sankt Gertruds kapell³³, har med all säkerhet ingenting att göra med något gille; den dåtida formen är "gyllaregardhen", alltså förgyllaregården³⁴. "Karlagillet" i Uppsala nämnes i ett brev av 1444³⁵, och i "Karla gillstuga" hölls 1454 lagmansting med allmogen från Vaksala härad³⁶. Benämningen synes utvisa, att gillet i fråga, vare sig det nu är sankt Peters eller något annat, endast ägt manliga medlemmar. Karlagillen äro även kända från andra svenska städer, men något samband i form av gemensamma patroner och likartade stadgar har synbarligen ej förefunnits dem emellan. Nära förbundet med sankt Peters gille i Uppsala framträder vid ingången av femtonde århundradet sankt Jakobs³⁷. Den helige Jakob gällde som särskilt bevågen mot skeppare, och kanske får denna hans roll förknippas med vittnesbörden i det förutnämnda gilleskrået — från Uppsala, Sigtuna eller Visby — om besök av sjöfarande vid gillestämmorna. I sådan händelse bestyrkes möjligheten, att stadgan hör samman med Petersgillet i Uppsala, inom vilket förbindelsen med sjöfolket kan tänkas ha ägt gammal hävd. Urkunder från medeltidens sista årtionde vitsorda tillvaron i Uppsala av ett "sodalium corporis Chri-

³⁰ Peringsköld, Monumenta Ullerakerensia, s. 306; Busser, Utkast till beskrifning om Upsala I, s. 69.

³¹ Gyllaregården inköptes den 15 nov. 1508 av herr Peder Johannis från Fitja. Pergamentsbrev i riksarkivet.

³² Örnhielms kyrko- och klosterbrev, Uppsala stift, dep. i riksarkivet.

³³ Uppsala stads privilegier 1314—1787, utg. av Carl M. Kjellberg, s. 14.

³⁴ Svenskt diplomatarium II, s. 78. Sigillet avbildat av Peringsköld, Monum. Ullerakerensia, s. 320.

³⁰ För gillena i Uppsala och Sigtuna hänvisas, när ej annorlunda anges, till E. M. Fant och Karl Hoffman, De conviviiis sacris, svet. gilden, in Svecia (1782, 1785), s. 17—19. Författare till förra delen av denna avhandling är Hoffman. Även G. Wallin, Sigtuna stans et cadens (1730), s. 330, lämnar några uppgifter.

³¹ Dipl. Suec. II, s. 446, 508; pergamentsbrev den 22 juli 1365, riksarkivet.

³² I testamente efter kaniken Lars Nilsson erhöi gillet (26/10) en kopparkanna. Pergamentsbrev i riksarkivet.

sti", omfattande både präster och lekmän, både bröder och systrar, tydligen ett helga lekamensgille med samma karaktär som det berömda huvudstadsgillet av samma namn. I domkyrkan fanns ett helga lekamens kor, varmed ett prebende var förenat³⁸, och sannolikt har gillet ägt anknytning till dem. Rent prästerligt var däremot gilde eller convivium salvatoris, Vår frälsares gille, tidigast omtalat 1337³⁹. Alla kyrkoherdar i ärkestiftet voro skyldiga att ingå som bröder däri; ett prebende hörde därunder, och själamässorna synas ha utgjort dess egentliga uppgift. Gillet ägde i huvudsak den rena formen av ett andligt bröd-raskap men antog sällskapliga uttryck vid stiftssynoder och andra kyrkliga möten. Slutdomen över Peder Sunnanväder avkunnades vintern 1527 "på prästegillestugan uti Uppsala biskopsgård"⁴⁰ eller, närmare angivet, "i den gamla salen, där om prästemotet plögade drickas prästegille"⁴¹. Också ett prästgille av mera lokal natur har möjligen förekommit, ehuru helga lekamensgillet på orten i väsentliga stycken ersatte ett sådant. — Från Enköping ("apud Enicopiam") omtalas 1307 ett prästgille⁴², som tilläventyrs är identiskt med det heliga korssets-gille i samma stad, varifrån en sigillstamp bevarats till vår tid. En gillestuga i Enköping nämnes 1406⁴³. Sigtuna

³⁸ Peringsköld, a. a., s. 25.

³⁹ Dipl. Suec. IV, s. 585.

⁴⁰ Konung Gustaf I:s registratur IV, s. 61. — Denna »prästegillestuga» synes vara identisk med »salvatoris gardh» i Uppsala, omtalad i diplom av den 3 maj 1450, riksarkivet.

⁴¹ Peder Svart, Konung Gustaf I:s krönika, utg. av N. Edén, s. 103.

⁴² Dipl. Suec. II, s. 508.

⁴³ Svenskt dipl. I, s. 558.

ägde åtminstone fyra samtidiga gillen, nämligen sankt Knuts och sankt Peters, båda redan behandlade, helga korsgillet och den heliga gravens gille. Även för de två sistnämnda ha vi sigillstamparna i bihåll; deras liksom Knutssigillet's stiltyper visa på 1300-talet. Troligen har något av dessa senare gillen haft prästerlig karaktär. Man hade kunnat vänta att i Olofskyrkans stad träffa ett Olofs-gille, detta även i betraktande av det stora intresse, som dominikanerna hyste för nordens folkäraste helgon. — Däremot torde i Östhammar ha funnits ett åt sankt Olof helgat gillesamfund. Ett visserligen icke avgörande vittnesbörd om dess tillvaro har man trott sig äga i ett sigill med helgonets och ortens namn ehuru saknande den uttryckliga hänvisning till ett gille, convivium, som är vanlig å andra bevarade sigill av denna art. Sigillet i fråga har rönt ett rätt sällsamt öde: stampen inköptes en gång i tiden av ålänningarna och har stått mönster för den förvanskade efterbildning, som ännu i dag tjänstgör som sigill hos Ålands domhavande⁴⁴.

Mot dessa gillen i städerna, här helt översiktligt uppräknade med ledning av säkerligen ofullständiga källnotiser, svarede på den uppländska landsbygden en ansenlig skara större och mindre. Hur många de i själva verket voro, synes svårt att avgöra, då det är mer än tydligt, att långt ifrån alla lämnat efter sig urkundernas eller traditionens hemul. De uppgifter, som kunnat anträffas⁴⁵,

⁴⁴ Se härom H. Sommarström, Åland i forntid och nutid, s. 176—177. — Sigillet ifråga finnes bland annat under 1609 års riksdagsbeslut.

⁴⁵ Sådana ha på sin tid lämnats av Wallin och Fant—Hoffman i ovan anförda arbeten;

äro dock tillfyllest för att tillåta ganska bestämda slutsatser angående deras förekomst. Dessa bygde- och sockengillan ha varit spridda över hela Uppland, ehuru rimligtvis knutna till mindretalet församlingar i landskapet. Från vilken tid räkna de sin upprinnelse? Att synnerligen ålderdomliga, ja förkristliga sedvänjor och åskådningar även i Sverige spelat in vid tillkomsten av många bland dem får alls icke anses uteslutet. Tyvärr är ytterst litet bekant om den äldre medeltidens svenska gilleväsen. Ingenting förbjuder, att detta kan ha upplevt perioder av välmakt före ingången av det fjortonde århundradet, den tidpunkt, då gillan (i städerna) tidigast börja ge sig tillkänna i våra skrivna urkunder. För Norges del synes en tillbakagång av det inhemska gilleväsendet bevislig från och med 1300-talet. När vissa forskare⁴⁶, med utgångspunkt i detta förhållande, sätta en mycket bestämd gräns mellan äldre gillan — av den typ varpå sankt Eriks skrå nyss erbjöd ett visserligen icke i allo åskådligt exempel — och den senare medeltidens ”religiöst sällskapliga broderskap”, torde emellertid detta vara att gå för långt — i varje fall tillämpat på Sverige. Ty denna gräns är verkligen mycket vansklig att draga. Ingenting är vanligare än blandformer; i Norden bidrog även det gemensamma namnet, gille, att fram till medeltidens slut hålla gränsen flytande. Visst synes dock vara, att det framför allt var den utgående medeltiden med dess nästan hektiskt

uppblossande nitälskan för helgonkulten, som givit impulsen till de kyrkliga landsbygds-gillenas framväxt till den omfattning, vari numera tillgängliga vittnesbörd låta dem framstå.

Brödraskapen, även de mycket gamla företeelser, ha sitt ursprung i sammanlutningar mellan klosterfolk och lekmän, med den religiösa devotionen som ideellt föreningsband, och voro i sin rena form — som dock mångenstädes ej bestod — främmande för gilleväsendets skarpt framträdande världsliga umgängesvanor. Under senmedeltiden, som införde en underbart fantasifull specialisering i skyddspatronernas kult, växte rörelsen till en verklig lavin: kloster, kyrkor, kapell, enskilda helgonaltaren fingo sina brödraskap. I Sverige är visserligen denna strömning svagare än t. ex. i Tyskland, men utan fråga har den sammanflutit med och starkt befruktat utvecklingen av de inhemska gillena. En rad av dessa framstå för övrigt genom sina grundläggande förbindelser med sockenkyrkans eller andra helgedomars skyddshelgon som brödraskap till gagnet; själva namnet brödraskap (broderskap) är emellertid hos oss mindre vanligt i denna bemärkelse⁴⁷. Härtill kommer, att klosterordnarna, sinsemellan ofta förbundna genom delaktighetsbrevens band, stundom drevo en formlig näring med försäljandet av broderskapsrätt till enskilda och samfund. Många sådana brev äro i behåll från denna tid. Det äldsta av mig kända, från året 1386⁴⁸, är utfärdat av Jo-

senast ha några bidrag givits av J. Sandström: En gilleurkund från medeltidens slut, Namn och bygd 1914, s. 187 ff.

⁴⁶ Så Oscar Albert Johnsen i sin anförda undersökning.

⁴⁷ T. ex. det 1507 instiftade jungfru Marie altares broderskap i Strängnäs. Pergamentsbrev den 25 jan. 1507, riksarkivet.

⁴⁸ Pergamentsbrev den 8 sept. 1386, riksarkivet.

hanniterklostret i Eskilstuna, vilket medeltiden ut särskilt vinnlade sig om detta slag av expansion. Överdrifterna lämnades ej helt oanmärkta från kyrkans sida; på synoden i Arboga 1471 varnades klostren för att "indiscrete" utfärda broderskapsbrev⁴⁹. Även hela gillen gjordes delaktiga i broderskapets förmåner. Så upptogs 1485 sankt Eriks gille i Stockholm i franciskanernas andliga samhörighet⁵⁰ och 1495 helga lekamensgillet därstädes i cisterciensernas⁵¹; ännu 1527 utfärdade priorn i Eskilstuna broderskapsbrev för sankt Peters gille i Ragunda, Jämtland⁵². Av johanniterna kunde gillena jämväl köpa sig avlat mot erläggandet av "sankt Johannes' penningar"⁵³. Från Uppland känner jag endast ett exempel på att ett gille in corpore tillförsäkrat sig broderskapets hugnad. Det är sankt Botolfs gille i Björklinge, som 1489 på denna väg trädde i livsgemenskap med domikanerna i Sigtuna⁵⁴. Urkundernas torftighet torde förklara, varför fallen ej te sig mångdubbelt flera. Det förekom även, att gillen — i detta fall dock säkerligen endast prästgillen eller gillen med ett auktoritativt prästerligt inslag — såsom initiativtagande part knöto broderskapets band med klostermenigheter. Helga lekamens gille i Alsike, som 1513 upptog abbedissan och nunnorna i Sko i sin gemenskap, synes ha omfattat samt-

liga präster i det kontrakt, som utgjordes av Stäkets län⁵⁵.

Grundandet av ett gille torde alltid ha skett i närmaste samförstånd med de kyrkliga myndigheterna och i regel på grundvalen av biskopligt instiftelsebrev. Stundom har impulsen till byggandet av gillestugor utgått från den andliga eller världsliga maktens representanter⁵⁶. Det var ett vanligt ehuru kanske icke undantagslöst förhållande, att gillet av senare biskopar utverkade sig stadfästelsebrev. Uppland erbjuder flera exempel. Johannes döparens gille i Vänge blev 1416 stadfäst av ärkebiskopen⁵⁷, och liknande urkunder äro från den följande tiden av mig kända för sankt Olofs gille i Frötuna 1440⁵⁸, för helga korsets och sankta Katarinas gille i Skepptuna 1452⁵⁹, för helga tre konungars och sankt Sylvesters gille i Sänga på Svartsjölandet 1479⁶⁰. Ehuru de likfärgade ordalagen i dessa brev icke alltid äro fullt bestämda, synes det i intetdera fallet kunna vara fråga därom, att gillet först nu instiftats. Jöns Bengtsson Oxenstierna säger uttryckligen om Skepptuna gille, att det tillföre ernått stadfästelse av hans

⁴⁹ Pergamentsbrev den 1 sept. 1513, riksarkivet. Jfr. Fant, *De conviviis sacris*, s. 27.

⁵⁰ Brev den 11 mars 1508, Styffe, *Bidrag till Skandinavians historia* V, s. 251. — Jfr. Fabian Månsson, *Sancte Eriks gård*, s. 325.

⁵¹ *Svenskt diplomatarium* III, s. 148. Brevet är tidigast tryckt av Peringsköld, *Monum. Ullerakerensia*, s. 332.

⁵² Örnhielms kyrko- och klosterbrev, Uppsala stift (II, s. 1432), dep. i riksarkivet. Avtryckt av L. Sepelius, *Diss. Roslagiam delineans* (1721), s. 32—34.

⁵³ Avskrift av Göran Vallin (1733) efter original, då i Skepptuna kyrka. E 169, Uppsala univ.-bibl.

⁵⁴ Pergamentsbrev i riksarkivet (2¹/₄, 1479). Tryckt av O. Celsius, *De antiquitatibus insulæ Feringösensis* (1751), s. 19—20.

⁴⁹ Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 181.

⁵⁰ Sankt Eriks årsbok 1912, s. 178.

⁵¹ Murberg, a. a., s. 301.

⁵² Brevet avtryckt av Fant, *De conviviis sacris*, s. 34, samt, efter Burei avskrift i Sumlen, i *Svenska landsmål* 1886, s. 205—207.

⁵³ Odaterat kvitto för helga trefaldighetsgillet i Tuna, Medelpad. *Handlingar rörande Skandinavians historia* VII, s. 45.

⁵⁴ J. Serenius, *De Uplandia* II, (1722), s. 32.

”verdige forfæder erchebiscopa i Upsala”. En bild av den helige Sylvester, Sångagilletts skyddspatron, fanns i därvarande kyrka årtionden före gilletts stadfästade av Jakob Ulfsson⁶¹. Från Frötuna kyrka äga vi den kanske praktfullaste Olofsbild, som den svenska medeltiden lämnat oss i arv; möjligen har den anskaffats under medverkan av det lokala Olofsgillet, ehuru å andra sidan Olofskulten på denna ort kan ha ägt mycket gamla rötter⁶². Att ett nytt gille mångenstädes sökte anknytning till den lokala kyrkliga traditionen är redan antytt och torde ha varit fallet i större omfång än som nu låter fastställa sig. Gillenas för många att framskapa en sådan tradition får ej heller förbises. I vad mån Upplands sockengillen ägt särskilda altaren i hemortens kyrkor är ett spörsmål, som förtjänade att beaktas av den konsthistoriska forskningen. Paralleller från annat håll göra ett sådant förhållande a priori sannolikt. Såsom vi se saknas ej helt uppländska vittnesbörd i denna riktning; även andra skola i det följande anföras.

Av de gillen på den uppländska landsbygden, som hittills framskymtat, har det stora flertalet — enda undantaget utgöres av Alsikegillet — en lokalt begränsad räckvidd, om också karaktären av rena sockengillen icke kan fullt ledas i bevis; härom mera i det följande. I samband med medeltidsurkundernas upplysningar om gilleväsendet i Uppland är en-

dast att tillägga, att ett det heliga korsets gille i Börstil omnämnes i ett brev av 1492, som rör utflyttning av borgare i Östhammar till det nyss anlagda Öregrund⁶³. Brevet har beseglats med Börstils sockens och sagda gilles sigiller. Det senare, bevarat i ett något skadat skick, synes i sitt slag vara det enda numera kända från Upplands landsbygd.

Om förhållandena vid dessa gillen och de former, varunder de levde, äga vi en utförlig, ofta förbisedd skildring i Olaus Magni bekanta verk, vars sextonde bok ägnar flera kapitel åt beskrivningen av ”kristliga bordssamkväm”. Det är bygdernas gillen och inga andra som därmed äsyftas. På bestämda tider av året, förtäljer Olaus Magnus, har man i Norden, särdeles i Svea- och Götaland, av ålder brukat anordna gemensamma fromma måltider. Till betryggande av ordning och tukt ha dessa samkväm på goda biskopars bud blivit inskränkta till tre dagar vid pingst och lika många dagar före den stora fastans början. När nu en sådan sammankomst skall hållas, sammanför man inom olika distrikt matvaror till en viss socken. I ett stort hus vid kyrkan, enkom uppbyggt för detta ändamål, försiggå sedan de gemensamma måltiderna, där placeringen sker jämlikt ålder, stånd och familjeband. Drycken är öl, som anskaffas på deltagarnas bekostnad. Före måltiden sker kyrkobesök med fromma offer och förböner. Därefter samlas man i gillesalen. Utsedda tjänare i vita, fotsida kläder bära omkring ölet i väldiga horn, och åldermannen utbringar skålar till den heliga treenighetens och

⁶¹ Indulgensbrev för Sånga den 12 juni 1455, orig. på pergament i riksarkivet.

⁶² O. Janse, Om Olofskult i Uppland, i Studier tillägnade Oscar Montelius (1903), s. 156 ff.

⁶³ Den 29 juli 1492, pergamentsbrev i riksarkivet.

den heliga jungfruns ära samt slutligen till ära för den skyddspatron, åt vars åminnelse kyrkan är vigd. Sedan föredragas gillestadgarna, innehållande "liksom en kortfattad levnadsordning". På detta sätt fortgår det i flera dagar med omväxlande kyrkibesök och sällskaplig samvaro. Därunder biläggas tvister mellan deltagarna; i oroliga tider nyttjas tiden jämväl till politisk rådplägning, och slutligen har gillet sin betydelse, när det gäller att föra ungt folk tillhoppa i hjonelag.

Det går genom denna tavla liksom en varm ström av den gamle författarens minnesgodas känsla för vad han själv säkerligen mer än en gång iakttagit. Man igenkänner många drag, som i det föregående givit sig tillkänna. Till dessa drag hör även en sådan sak som det på "gårdafolket" utskiftade bestyret med brygd och annan tillrustning, ehuru beskrivningen här förloras i allmänna ordalag. I vissa stycken har nog Olaus Magnus schematiskt förenklat de förhållanden han skildrar: så ifråga om ceremonielet vid minnesskålarnas utbringande (jämför sankt Görans gille). En uppgift hos honom blir vansklig att tolka på grundvalen av det rent uppländska materialet. Vad vi veta om gillenas sammankomsttider synes peka mot en vida större obundenhet härvidlag än den han låter påskina. Att gillestämmorna i synnerligen många fall sammanfallit med kyrkomässan på orten, d. v. s. med de helgdagar, som hugfäste sockenkyrkornas skyddspatroner, måste anses fullkomligt säkert. Olaus Magnus bestyrker själv detta indirekt genom sin uppgift om den tredje minnesskålens sedvanliga föremål.

Och kyrkomässorna växlade enligt sakens natur rätt mycket. Gillet i Sänga, helgat åt sankt Sylvester och de vise männen, hade otvivelaktigt sin festliga tyngdpunkt vid nyår och trettondag. Stadfästelsebrevet för Olofsgillet i Frötuna säger uttryckligen, att gille skall drickas vid Olofsmässan. Att uppgiften hos Olaus Magnus dock äger en påtaglig grund i hävden visar en jämförelse med t. ex. de danska gilleskråna. Just fastan och pingsten framstå här som de mest traditionella mötesterminerna, men vid sidan av dem, och gärna inom samma gille, valdes i stor omväxling andra tidpunkter, som mera omedelbart anknöto sig till gillet religiösa föremål. Det stora Georgsgillet i Danzig, omtalat i det föregående, firade på 1400-talet två årliga högtider av större solennitet, den ena: torneringen och fågelskjutningen i fastlagen, den andra: majridningen på pingstmåndagen. Liknande regler voro vedertagna inom svenska gillen. Anteckningar från det stockholmska Gertrudsgillet sammankomster upplysa om, att dessa företrädesvis ägde rum i fastlagen, vid pingst samt vid Gertrudsfesten. Utvecklingen har dock, att döma av samma källa, gått i riktning mot större frihet⁶⁴.

Olaus Magni skildring omfattar tre kapitel. Till dem fogar han ett fjärde, uppfyllt av mulna anspelningar. Han talar om tyranner, som söka avhålla folket från slika vällovlige sammankomster, han talar om folkets omsider vaknande vrede mot godtyckligt förtryck, om resning

⁶⁴ 1463 fattade Gertrudsgillet det beslutet, att de gillesdrycker, som hittills hållits vid pingst och i fastan, hädanefters skulle hållas andra söndagen efter Mikaelis. Småstycken på fornsvenska I, s. 316.

mot förtryckaren. Det är en stämning i nära släkt med den, som två århundraden förut kommit till utbrott i Konunga- och hövdingastyrelsens bistra ord om de onda styresmän, som fördriva och avlägga mäns gillen och sandryckor, därav mäns vänskap och sammanhållning pläga komma⁶⁵. Men här hos Olaus Magnus är tidsbakgrunden dock mera handgriplig: det är Gustav Vasas indragningsspolitik mot gilleväsendet, som han bannar ur sin landsflykts maktlöshet. Från dessa nedgångens år känna vi kanske bäst de uppländska sockengillena. De rent medeltida vittnesbörd, som varit mig tillgängliga, äro alla redan anförda; vida mer givande blir i detta fall den efterskörd av uppgifter, som härflyter från den utgrenade kyrkoreduktionens fullbordan. Men även en senare tradition samt lokala minnesmärken ha ganska mycket att säga, och det är lämpligt att till en början redovisa för detta material, i den mån upplysningar därom av mig kunnat anträffas.

Man påminnes därvid rätt eftertryckligt om ofullständigheten av den bild av gilleväsendets forna blomstring i Uppland, som av hopletade notiser kan sammanfogas. Nio bygdegillen inom landskapet ha i det föregående givit sig tydligt tillkänna: tvenne representerade av bevarade gilleskrån, fyra av stadfästelseurkunder, tvenne av broderskapsbrev, ett genom sitt sigill. Endast i tre fall av dessa nio har jag kunnat påvisa, att folkminnet på orten någon avsevärd tid bevarat känningen med det gamla. Det första fallet gäller gillet i Aske, redan

omtalat. Om gillet i Vänge berättar Ulleråkers härads dombok 1514, att därunder en gång legat ett halft markland jord i Täby, vars avkastning gick till inköp av vaxljus för Johannesgillet's räkning. För sextio till sjuttio år sedan hade en präst, herr Lars, tagit jorden till brukning under prästbordet⁶⁶ — en tidsbestämning som visar tillbaka till den stora indragningen av gillen vid mitten av 1500-talet. Gillets altare i sockenkyrkan — ty för ett sådant och icke för gillestugan lära vaxljusen ha varit ämnade — hade nog dessförinnan gjorts lottlöst. Av gillet i Skepptuna kvarlevde minnet, när 1673 en berättelse ingavs om ortens antikvariska märkvärdigheter. På ett gärde strax intill kyrkan sågs en husgrund, där sankta Katarinas gillestuga sades ha stått. Till traditionens säkerhet på sig själv bidrog ej blott, att det ärkebiskopliga konfirmationsbrevet alltjämt förvarades bland kyrkans handlingar. "Säkra tecken om gilles-husgeråd finnas ock", tillägges det; inventarierna i den forna gillestugan hade alltså på denna plats icke helt och hållet förskingrats av själasörjare eller fogdenitet. Men i Björklinge hade Botolfsgillet sjunkit i glömska. 1667 talas här om märken efter ett hus med stenvmurad källare på Nynäsängen: "ingen vet att säga eller berätta, vem där bott haver⁶⁷.

I andra orter kvardröjde på 1600-talet eller ännu senare hågkomsten av gillen, om vilka de medeltida urkunderna alldeles tuga. Ibland har minnet av dem ägt

⁶⁶ Josef Sandström, En gilleurkund från medeltidens slut, Namn och bygd 1914, s. 190.

⁶⁷ Ramsakningar om antikviteterna, antikvitetskollegii samling, kungl. bibl.

⁶⁵ Geetes upplaga, s. 68.

ett stöd i något lokalt namn och därigenom hållits upprätt — så länge namnet var i bruk. I Boglösa socken av Trögds härad omtalas sålunda 1672 "gillstugubacken", belägen strax nordost om kyrkan. Herman Wrangel hade anställt grävningar på platsen och påträffat "en källare med tegel uti".⁶⁸ Ett altarskåp i Boglösa kyrka, vilket möjligen får ställas i förbindelse med Helga lekamensgillet i Stockholm⁶⁹, väcker den frågan, huruvida också Boglösa gille varit ett Helga lekamensgille, en provinsiell avläggare till det stora huvudstadsgillet, av ungefär samma karaktär som exempelvis gillet i Alsike med dess starkt prästerliga prägel. Nu vet man, att "ett prästgille i Trögden" år 1544 till kronan fick avstå en silverkalk med patén, vägande $25\frac{1}{2}$ lod⁷⁰; uteslutet är ej, att detta prästgille haft sitt säte i Boglösa och ägt ett altare i därvarande kyrka. Ett gille har i varje fall funnits där, såsom det anförda ortnamnet ojävaktigt intygar. Från Övergran i Håbo härad omtalar Aschanæus 1632 "kyrkehagen eller gilleshagen under Grans prestebolet".⁷¹ Denna hage hade sålunda rönt samma öde som hagen under Vänge gille; förmodligen hade den tjänat ett liknande syfte. Dyliska gillesjordar voro ej så sällsynta. Till det ansedda sankt Görans gille vid Kopparberget, vars skrå är i behåll och från vilket vi äga en präktig dryckes-

kalk⁷², hade enligt de gamla jordeböckerna jämväl hört hemmansjord.⁷³ Vanligen har minnet av själva gillestugan levt kvar i ett ortnamn; från Hälsingland känner jag åtskilliga exempel härpå. Det uppländska namnmaterialet skulle tilläventyrs vid noggrann siktning kunna avlockas liknande upplysningar. Gamla kartor över Värmdö upptaga namnet "Gillstuguviken"⁷⁴, ett lika gott intyg om tillvaron av ett gille som någonsin ett medeltidsdiplom. Av äldre kynne är ett namn som Gillestad i Vallentuna.⁷⁵ Det är visserligen tydligt, att namn av denna art, förknippade som de varit med helt obetydliga punkter i landskapet, med hagar, backar och dylikt, ofta ha ägt en relativt begränsad livskraft. För Norges del ha emellertid undersökningar av Magnus Olsen och Alexander Bugge⁷⁶ visat, att för kunskapen om det forna gilleväsendet, ej minst i dess ursprungliga inhemska former, icke oviktiga resultat stå att vinna på denna väg.

Hur gilletraditionerna under tidernas lopp allt mer förbleknat, åskådliggöres ganska väl genom ett exempel från Järlåsa. Där stod fordom ej långt från sockenkyrkan en gillestuga, vars kvarlevor ej mera kunna skönjas. År 1637 visste

⁷² Avbildad i H. Hildebrand, Sveriges medeltid III, s. 662.

⁷³ Dalarnas handlingar 1555 n:r 14, kammararkivet.

⁷⁴ Meddelande av bibliotekarien dr Oscar Lundberg.

⁷⁵ »Gillestad utjord» omtalas av Aschanæus: *Investigatæ antiquitates* (s. 81), Kungl. bibl. Ett »Gildistadir» fanns i Jämtland: *Dipl. Norveg.* III, s. 910.

⁷⁶ M. Olsen, *Hedenske kultminder i norske stedsnavne* (1915); A. Bugge, *Tingsteder, gilder og andre mittpunkter i de norske bygder*, i norsk *Historisk Tidsskrift* 1918.

⁶⁸ Rannsaking om antikviteterna.

⁶⁹ Enligt meddelande av teol. lic. Mats Åmark.

⁷⁰ *Upplands handlingar* 1544 n:r 5, Kammararkivet.

⁷¹ Aschanæus »runekladd» (s. 27), antikvitetskollegii samling, kungl. bibl.

gamla män berätta, "huru denne gillstugu haver ett allmänt hus varit för alla häradsmänne, där de ock årligen haft sine sammankomster och sine beställningar förrättat och beslutit och sedan hållit panket och gästebud". Gilllets nedläggande sattes av ortsmi-
 net i förbindelse med en särskild händelse, icke med indragningen till kronan. En man från Ramsta socken hade under en gillestämma med en yxa huggit en sin "häradsman" i ansiktet. Vid denna tid levde en och annan åldring, som känt den siste "gillstuguriddaren", det är åldermannen, i detta Järlåsa gille.⁷⁷ Några årtionden därefter, 1669 och 1672, befinnes traditionen avtunnad; ännu utpekades dock "gillstuvuståndet" söder om kyrkan, och även själva namnet "gillstugan" var i bruk; på platsen visades "både källaregrop och rum efter syller" jämte murad grund efter en ugn.⁷⁸ Efter hand utdog kunskapen om ställets namn och betydelse i gemene mans hågkomst. Göran Wallin visar sig i sitt arbete om Sigtuna 1730 ännu underrättad om den äldre traditionen; möjligt är dock, att hans meddelande återgår på en skriftlig källa, nämligen den uppteckning i kyrkoarkivet, nyss anförd, som härstammar från år 1637. Denna uppteckning återopas 1792 i en bygdeskildring, som i övrigt icke röjer någon nedärvd kännedom om gillet eller gillestugan. Och i en kyrkobeskrivning från 1829 heter det: "Inga rudera kunna nu upptäckas efter gillestugan, men väl efter gamla kyrkan, som torde först varit

ett hedniskt tempel"⁷⁹. Denna kyrka hade rivits först vid slutet av 1600-talet; dess kvarstående murar ha ingenting att skaffa med den forna gillestugan.

På samma sätt som i Järlåsa har det tillgått på andra ställen. Där urkunderna tegat, har traditionen helt naturligt vida hastigare utslocknat. Sedan långliga tider tillbaka har ju ingen ägnat de forna gillena någon tanke — är det då otänk-
 bart, att jordfasta minnesmärken efter dem ännu kunna kvarstå på sina håll? Med andra ord: har kanske den uppländska bygden ännu kvar några medeltida gillestugor, fastän de i generationer nödgats försaka sitt hederliga namn och fått tjäna skiftande ändamål, än begagnade som materialbodar, än som spannmålsmagasin, än som bårhus? Tanken länkas i denna riktning inför t. ex. de obestriddigt medeltida byggnadsverk, som äro att se vid kyrkorna i Vaksala och i Uppsala-Näs.⁸⁰ Väster om kyrkogården i Vaksala står vid kyrkogårdsmuren ett gammalt tegelhus med två rum, rymlig vind och två källare. Såsom av fortsättningen (s. 20) skall framgå, har i Vaksala verkligen funnits en gillestuga. Är det denna, vi ha att göra med? Vissa omständigheter försvaga dock en sådan slutsats; så saknar byggnaden alldeles

⁷⁹ J. G. Nymans relation om Lagunda, Hagunda och Ulleråkers härader. Elers samlingar om Sveriges väger. S. 12, Uppsala univ.-bibl. Kyrkobeskrivningen 1829: i antikvariskt-topografiska arkivet. (Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens samlingar.)

⁸⁰ Förklaringen framställdes tidigast av prof. O. Almgren under den diskussion, som vid Upplands fornminnesförenings vårsammankomst i Uppsala 1922 följde på författarens föredrag om det ämne, som denna uppsats i något fylligare form behandlar.

⁷⁷ Namn och bygd 1914, s. 190.

⁷⁸ Rannsakingar om antikviteterna.

eldstad. På den nuvarande kyrkogården i Näs stannar man för en gråstensbyggnad med takresning i norr och söder, av folksäggen utpekad som kapell eller "lillkyrka"; den modärna kyrkvaktartraditionen lär t. o. m. ge den heder av "vikingakyrka". "Att en liten församling", heter det i en kyrkobeskrivning från Näs 1829⁸¹, "skulle till bårhus och materialbod, vartill byggnaden nu ensamt användes, uppfört en så kostsam och durabel byggnad låter knappt tänka sig, om nämligen blicken fästes på det närvarande släkte skulle mäktas". Bland plausibla förklaringar förtjänar gillestuguhypotesen säkerligen beaktande ehuru å andra sidan även här tvivelaktiga omständigheter föreligga; gillesalens dimensioner synas nämligen väl obetydliga. Det förtjänade måhända undersökas, huruvida icke bortglömda gillestugor kunna påvisas annorstädes ute i Upplandsbygderna. En sådan har till äventyrs funnits i Junkil. Peringsköld omtalar från denna ort en gammal förfallen gråstensbyggnad, liknande ett vapenhus, utanför västra kyrkodörren, åtta alnar i bredd och tio och en halv aln i längd, med dörr på västra gaveln. Han hörde gammalt folk påstå "efter manna sägn", att detta varit Junkils äldsta och första kyrka. På den tiden stodo väggmurarna kvar till en höjd av fyra alnar⁸²; nu är byggnaden jämnad med jorden. Vendels kyrka omgärdas av en hög mur med ovanligt präktiga s. k. stegluckor, vilka med sina stentrappor och inredda rum väcka ett intryck av kapell. I den södra av dessa

byggnader säges klockaren fordom ha bott. Något obegripligt har för folkuppfattningen vidlått dem. Allmogen har trott, att en skatt funnits inmurad i ena stegluckan, som sagts vara uppförd av "förgiftat tegel"; alla som sökt nedriva huset ha snarligen borttryckts av döden. Är det ej möjligt, att ett gille i det forna Vendel här haft sitt hemvist?⁸³

Man frågar sig likväl, hur det kunde komma sig, att menigheten så ofta och så snart förlorade minnet av fädrens gillestugor, en gång medelpunkten för ett så pulserande liv. Förklaringen ligger i den hastiga och tydligen effektiva förödelse, som särskilt under senare delen av Gustav Vasas tid övergick hela denna form för socialt liv. Inom kort hade ett mosstäcke av oklara begrepp utbredd sig över dess byggnad. Legenden om Bure kloster i Skellefteå socken framkommer redan vid tröskeln till 1600-talet, icke många decennier efter den tidpunkt, då det gille, som givit upphov till misstaget, fick lämna från sig sina ägodelar till myndigheterna. Säggenes upphovsman var därtill en om forna tiders förhållanden ovanligt väl underrättad man.⁸⁴ Det är alltså ej att förvåna sig över, om annorstädes utvecklingen i en senare tid tog alldeles samma förlopp. Säkerligen med rätta menade biskop Rhyzelius, att en rad av folkmun i Skåne utpekade kloster förväxlats med större gillen.⁸⁵ Även

⁸³ Påpekad för förf. av t. f. riksantikvarien dr O. Janse.

⁸⁴ Nämligen Johannes Thomæ Bureus. Det var Carl Gustaf Nordin, som först avslöjade rätta förhållandet härvidlag; se hans anmärkningar till Hülphers' Samlingar till en beskrifning öfver Norrland, V, 1 (1789) s. 112.

⁸⁵ Monasteriologia Sveo-Gothica (1740), s. 359.

⁸¹ Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens arkiv.

⁸² Monumenta Ullerakerensia s. 345.

i Uppland har i ett visst fall en liknande förvandling av traditionen ägt rum. Många av dem, som i äldre och senare tid besökt Svinnegarns kyrka nära Enköping, berömd genom den närbelägna offerkällan⁸⁶, ha fäst sig vid märkliga medeltidslämningar i dess närhet eller, för att låna Hadorphs beskrivning 1681, "en kostelig gammal valvkällare med pelare mitt uti, väl 18 alnar lång och 13 bred, anten där nu stått prästegården fordom, som förmenas, eller ett säteri, eller värdshus, då Svinnegarns källa var uti makt". Hundra år efter Hadorphs besök hade folkfantasierna hunnit fastna för den föreställningen, att källaren här-rörde från ett kloster; samma förlupna påstående dyker sedan upp i Afzelii Sago-häfder. Men det är redan på förhand ingalunda omöjligt, att vi i stället ha att göra med en återstod av en anseeligare gillestuga, motiverad av ortens stora popularitet.⁸⁷ En medeltida donatorslängd

⁸⁶ Jämför härom och för det närmast följande Ahnlund, Svinnegarns källa, Rig 1922. Där torde ha uppvisats, att den »gilleurkund från medeltidens slut», som Josef Sandström kommenterat i Namn och bygd 1914, är knuten till kyrkan och icke till något gille. Oberoende av förf. har Ernst Nygren kommit till samma uppfattning: Våra kyrkoarkiv, i Tidskrift för det svenska folkbildningsarbetet 1922, s. 29—30. Beträffande Bartholomeusgillet's samhörighet med Svinnegarn har jag, såsom fortsättningen visar, bestyrkt i min uppfattning, sedan nämnda uppsats såg dagen.

⁸⁷ Gillestugor i samband med offerkällor kunna påvisas från andra håll; så enligt traditionen vid Sänga källa i Ängermanland och Edåsa i Västergötland. Hülphers, Kort berättelse med förteckning på ... mineralbrunnar (1770), s. 43—44; Lindskog, Försök till en kort beskrifning om Skara stift III (1814), s. 92. Om Sankt Helenas gille och källa vid Skövde se A. Forssenius, De Schedvia (1734) s. 57. Sankt Helenas gillestuga får skiljas från det över källan vid Skövde uppförda kapellet eller

från Svinnegarns kyrka nämner bland andra givare "bröderna i sankt Bartholomei gille." Var detta gille hör hemma upplyses för ovanlighetens skull icke, men det ligger just därför mycket nära att tänka på själva Svinnegarn. Denna hypotes får digniteten av fullständig visshet, när man erinrar sig, att den helige Bartholomeus var hälsokällornas skyddshelgon. Det torde alltså icke vara tvivel underkastat, att den gåtfulla byggnaden uppförts av detta gille, som enligt sitt namn sett en av sina uppgifter i vården om källan. Ofta synas de medeltida svenska gillebyggnaderna särskilt ha utmärkt sig genom sina massiva underreden av stenkällare med förvaringsrum för ölfat och andra förråd. I äldre tid voro nog själva gillestugorna merendels uppförda av trä. "Nu faller stuga neder, eller stuga dryper", säger sankt Eriks gilleskrå.

Det var i allmänhet en rätt torftig och tunn tradition, som genom tillfälliga uppteckningar kom att överleva de uppländska sockengillena. Sällan ges en glimt, som förråder vimlet och rörelsen på gillestuguvallen. Tack vare Martin Aschanæus uppfånga vi dock ännu något av söndagslynnets hos gillebesökarna i Aske. Han har dragit sig till minnes några gamla muntra rim, som i hans tid gått i bygden:

I Håtuna sägs den helga läst,⁸⁸
i Tybble är dess gille bäst;

eller i en annan variation:

I Håtuna hör helga kyrkio läst,
i Tybbele gille är ölet bäst.

bönhuset, omtalat i ett pergamentbrev från 1373 (Riksarkivets pergamentbrev, n:r 1061) och avbildat i Pehr Thams Resa.

⁸⁸ Läst = text, predikan.

Slutligen ett längre rimstäv, som ger oss hela situationen:

Ingen har till Tybelle gille farit,
förr än han till Håtuna varit,
där hört den helga kyrkio läst,
sedan haver varit en gille-gäst,
där haver smakat ölet bäst.⁸⁹

Redan vid 1600-talets ingång dröjde sådana rytmer kvar blott som avdöende ekon. Såsom tillfyllest framgått blev förgängelseprocessen, när den bröt in över gilleväsendet i vårt land, synnerligen grundlig. Samtidigt gingo kontinentens otaliga brödraskap liknande öden till mötes. I sin förklaring till Joh. XX, 17 talar Martin Luther om dem som numera tillhörande historien: "Ihr wisset, wie viel man von den Brüderschaften unter den Bapst gelehret und gerühmet hat. Es ist nirgend kein Capell, nirgend kein Heiliger gewesen, er hat eine besondere Brüderschaft gehabt". Ensamt Wittenberg hade 1520 ägt tjuguet sådana andliga brödraskap. I reformationens Sverige anlade man efter hand samma syn på de med dem så nära befryndade inhemska gillena. Någon radikal utrotningsfejd medförde icke ännu reformationensriksdagen. Samma år indrogs visserligen Helga lekamens gille i Stockholm; herr Eskil har de följande åren, enligt räntekammarböckerna, uppburit hyra för alla gillehus i huvudstaden. Under återopande av recess och ordinantia⁹⁰ anställdes samtidigt reduktion av egendom tillhörande gillen såväl i städerna som ställvis på landsbygden.

⁸⁹ Investigatæ antiquitates (sign. F b 12, s. 79); Monumenta runica (s. 279, 283), Kungl. bibl. Jfr. Wallin, Sigtuna, s. 330.

⁹⁰ Så 1532 beträffande Vårfrugillet i Strängnäs. Gustaf I:s registratur 8, s. 49.

Men någon verklig kraft fick ej denna räfst förrän efter riksdagen i Västerås 1544. Där stadgades, att gillen och con-vivia skulle vara "avsagde". Det är framför allt nu, under loppet av ganska få år, som bygde- och sockengillenas system störtar samman, men utan dån och uppseende. Fogderäkenskaperna i kammarsarkivet börja att lämna en rik skörd i form av notiser om indragen gillesegendom, ehuru man ofta synes ha hunnit undanskaffa det värdefullaste. På många håll har även, enligt här och var bevarade traditioner, indragningen genomförts av de lokala kyrkliga myndigheterna och därför ej avsatt spår i de källor vi nu hänvisas till. Den uppräknig, som här följer, är säkerligen icke fullständig; men den torde vara belysande nog.

Året efter riksdagsbeslutet, 1545, inleverades sålunda till Uppsala gård från gillestugorna i Vänge, Danmark och Vaksala 42 stycken kannor och "stencer", från Danmarks gille dessutom en kopparkittel om sju markpund och från Vänge en mässingskittel av samma vikt.⁹¹ Det under Örbyhus gård lydande fögderiet lämnade ett ymnigt notvarp, vars noggranna persedeltitlar ge värdefulla upplysningar om inredningen i en uppländsk gillestuga. Det är därför lämpligt att in extenso återge detta parti av Tomas Nilssons räkenskap.⁹²

AFF VÅÅLA HÄREDE.

Kåappar	2	Ⓔ
Theenn 23 st:n vogo	3	Ⓔ
Gamul hyiände	40	st:n

⁹¹ Upplands handlingar 1545 n:r 7, kammarsarkivet.

⁹² Upplands handlingar 1545 n:r 6 (nu bl. Gårdar och slott: Örbyhus 1543—46).

Gambla bordedukar	5 st:n
Gambla handkläder	5 st:n
Gambla käsleringar	2 st:n
Glödraka	1 st:e

AFF HARA SOCKN.

Koppar kannan en vogh	10 mk
Theen stennikior 4 vogo	10 mk
Messingz kettill 1 vogh	8 mk

medh kopparbot[n]

Gammul bonat	1 st:e
Gamble handkläder	2 st:n
Gambla hyänder	18 st:n
Gamblan bordduk	1 st:e
Gambla bordfatt	8 st:n

AF NORA SOCKN.

Gammalt theenn	1 ₤
Gammul handkläde	3 st:n
Gammul bordduck om 11 alnar	1 st:n
Gammul hyänder	27 st:n
Gambla ryior	3 st:n
Gammul ååkläden	3 st:n
Gambla vepor	4 st:n
Gambla bordfatt	15 st:n
Gambla tallerkar	16 st:n
Gammul målade bonatt	1 st:e
Grytor 2 vogo	1 ₤ 7 mk
Brygge ketti (!) en vogh 1 ₤	7 mk
Ny kettill en vogh	15 mk
Järn liussastaka	1 st:e
Järn liusekrona	1 st:e
Gammul kista	1 st:e

AF TIÄRPP HÄREDE.

Hyände gammul	40 st:n
Gammul handkläde	5 st:n
Mässingz kettill en vogh	5 mk
Gammalt then	5 ₤
Koppar kannan en vogh	12 mk
Kåppar kettill en vogh	1½ ₤
Gammul gryta en vogh	1 ₤
Gamble förnötte benckekläder	5 st:n

AF FIJLMZ SOCKN.

Gamblan koppar	22 mk
Gammalt thenn	18 mk
Gamblan messingz kettill en vogh	6 mk
Gammul hyände	50 st:n
Gamblan bordduck	1 st:e
Gammul handkläder	3 st:n

Följande år, alltså 1546, nämna räkningskaperna från Stäkets län bland annat "en gammul gillesbonatt", kommen från Näs' socken i Bro härad.⁹³ 1548 har fogden från ett gille i Vessland uppburit koppar och tenn samt 30 hyenden.⁹⁴ 1553 uppföras i Vallentuna härads uppbörd 16 gilleskannor av tenn från Skepptuna och 29 från Spånga, tillhopa vägande 16½ ₤⁹⁵. Samma år visar en leverans till Hökhuvuds gård från ett gille i Vätö i Roslagen en icke stor men karakteristisk sortering av dryckeskärl: tre små kannor, en tunna, ett ölfat om två tunnor, en pipa om tre och en halv tunna, två ämbar, en tunntratt, åtta stop, en skål; slutligen en ljuskrona av järn med tio pipor.⁹⁶

Det är sålunda tretton gillen, som i dessa års uppländska räkenskaper ge sig tillkänna. Av dem befinnas två, de i Skepptuna och Vänge, kända genom medeltida urkunder. Förekomsten av gillet i Vaksala har ovan berörts i samband med hypotesen, att den nuvarande magasinbyggnaden vid kyrkan ursprungligen varit en gillestuga. Det återstår då tio gillen, som äro alldeles obekanta från det föregående, och omvänt sak-

⁹³ Upplands handlingar 1546 n:r 8.⁹⁴ Upplands handlingar 1548 n:r 2.⁹⁵ Upplands handlingar 1553 n:r 15.⁹⁶ Upplands handlingar 1553 n:r 4.

nas ju här en hel rad av dem, som tidigare framskymtat. Sammanställningen måste överhuvud bygga på ofullständiga underrättelser; även förutsatt, att nya vittnesbörd till icke ringa antal kunna framdragas från i detta sammanhang icke rådfrågade källor, torde alltid en rest stanna kvar och slutsiffran understiga den verkliga. Det blir därför förenat med vissa vanskligheter att draga fullt säkra slutsatser i avseende på gillenas lokala fördelning. Man får ju även räkna med, att gillena kunna ha dött ut före medeltidens slut eller utplånats genom sammanslagningar med andra. Både Olaus Magni utsago om landsdistrikten, som enades om sammanskott till en bestämd socken, och traditionen från Järlåsa med dess anspelning på häradsindelningens betydelse för samhörigheten med ett gille tyckas vitsorda tillvaron av ett visst geografiskt system vid sidan av och ovan socknarna. De uppgifter, som här sammanförts, ge dock vid handen, att vad gilleväsendet i dess helhet vidkommer någon planmässigt genomförd regel icke gärna kan ha funnits härvidlag. Vi ha emellertid uppenbarligen att räkna med dels sockengillena i inskränkt mening, en föreningslänk mellan den egna socknens folk, och dels ett slags bygdegillena av vidsträcktare innebörd, vilka stått öppna för utsocknes män och kvinnor och väl i många fall grundats efter avtal med dem. Av sockengillet enklare typ är närmast sankt Eriks i Sparrsätra, trots sin märkliga stadga; endast i undantagsfall har folk från andra trakter här vunnit inträde. Aschanæus kallar gillet i Aske uttryckligen "Håboa gille", vilket väl antyder att detsamma, trots sin av

mig antagna identitet med vårfrusocknarnas gille, räknat medlemmar från hela Håbo härad. Och Håtuna gällde av ålder som "häradskyrka". Flera problem upprulla sig här, på vilka det föreliggande materialet icke tillstödjer en lösning. Att de större bygdegillena — liksom bevisligen städernas gillena — avspeglar en äldre utveckling lär vi få anse högst sannolikt. Beträffande prästgillena och i allmänhet de av det andliga elementet behärskade gillena, vilka visserligen här framträtt i en alltför svävande dager, förefaller ett nära samband med kontrakten mest antagligt.⁹⁷

Om de fasta och medvetna hågkomsterna från medeltidens gillena hastigt dogo ut, så fingo vissa med dem sammanhängande folkliga bruk en längre livstid. Nicolovius berättar i sin klassiska skildring av folklivet i Skytts härad om de ungas sammankomster och fester, att de brukade förestås av en ordningsman och två ståndsbroder⁹⁸; det är lätt att skönja sambandet med Knutsgillenas åldermän och stolbroder (stolsbroder). Särskilt minnesdrickningens ursprungligen hedniska sed sökte alltjämt, från gilleväsendets ruinhögar, trotsa tidernas omskiftelser. Man kan t. ex. läsa därom i Hylltén-Cavallius' Varend och virdarna.⁹⁹

⁹⁷ »Gildet i Rinkstadhaholms læn» i Östergötland, som den 26 april 1452 ihågkoms i testamentet efter Märta Lydekadotter, änka efter Bengt Jönsson (Oxenstierna) till Salsta, torde ha varit av samma art som gillet i Alsike. Pappersbrev, riksarkivet. Ett liknande stort prästgille fanns på Vikbolandet: pergamentsbrev den 17 okt. 1493, riksarkivet.

⁹⁸ Upplagan 1868, s. 113 ff.

⁹⁹ Hylltén-Cavallius (I s. 122—128) känner icke något medeltidsgille från Varend. Åtminstone i Växiö har dock ett sådant funnits: Smålands handlingar 1550 n:r 6; jfr. 1553 n:r 17, kammararkivet.

Odens skåål och Frigga minne
dricker iagh i thetta sinne,

låter Prytz en av de uppträdande yttra i skådespelet Olof Skottkonung, uppfört vid Gustav Adolfs bröllop 1620. Man märker, hur bygdernas dryckesseder föresvävat författaren. Och kanske hängde de just därför i så segt, att de ytterst stammade från tider, som lågo bortom katolicismens sanktionerade gillesformer. Även för dessa hade säkerligen de fornåldriga samdryckornas instinkter utgjort ett stundom svårbehärskat element; kyrkan kunde ju icke tolerera allt, som förehades "i gillom oc ölfyllom".¹⁰⁰ Edsbroderskapets återstående rester, plikten att draga tvister inför åldermannens förlikning, synas omärkligt ha vittrat bort: icke så de ärvda formerna för dryckesgemenskapen inom gillet.¹⁰¹ När nedgången kom, befanns det lättare att tömma de med papismens minnen intimt förbundna gillestugorna på deras koppar-kittlar och tennfat, hyenden och handkläden, än att tömma folkuppfattningen på dessa urminnes föreställningar, som krävde att med förstfödsrätt få överleva åldermän och gilleskrån. Från den lutherska kyrkans sida saknades ej ansträngningar att utrota bruket. I sin Dialog om mässan klagar Laurentius Petri över "de ohöviske älskogsvisor eller ock de okristlige minne, som nu är sed". Kyrkoordningen av 1571 föreskriver uttryckligen, att lantprästerna skola sträva att avskaffa "de okristelige minne,

som bönderna mycket pläga i deras gästabud", på det att de måtte "draga överens med skriftene" eller, ännu hellre, utbytas mot gudfruktig psalmsång. Dessa strävanden kröntes med tiden av framgång; den roll som den protestantiska psalmsången spelat vid den svenska allmogens festliga samkväm framträder ofta i skildringar om dess liv. Men väl saknades ingalunda återfall i medeltidens åskådning. Sommaren 1596 togo sig bönderna i Vadsbo härad i Västergötland det orådet före att fira de papistiska helgdagarna och iakttaga fastorna, menande sig därmed kunna råda bot för "den seldsamme och underlige väderleken, som nu på någon tid, Gud bättre, varit haver". De mottogo då från hertig Karl, som varskotts om deras förehavande, en skarp förmaning. Om Guds straff drabbat årsväxten, så var det sannerligen icke därför, "att onödige helgdagar varde avlagde, med vilka stora missbruk varit haver, att mången därigenom haver fått tillfälle anten till lättje att försomme sitt eget gagn och bäste heller ock då genom svalg och dryckenskap och annan fåfängje bedrive många grove synder och missgärningar, efter som då gemenligen skett haver och ännu dessvärre sker, där sådane helgdager hålles".¹⁰² Med hemliga rottrådar hängde ännu menige man fast vid det gravlagda gilleväsendets hela föreställningsvärld, och mot denna är det, som hertigens hårda och kärva bannor ytterst rikta sig.

På sina håll kvarlevde länge nog seden att fira kyrkmässa och beredde säkerligen ett fäste åt vad som till en tid kunde räd-

¹⁰⁰ Svenska medeltidspostillor I, s. 263.

¹⁰¹ Här bör dock anmärkas, att minnesdrickningen även förekom utanför medeltidens gillen, t. ex. vid allmogens bröllop; Gottlandslagen I, 24.

¹⁰² Gripsholm den 28 augusti 1596. Hertig Karls registratur, riksarkivet.

das undan av de forna gillesvanorna. Detta var även fallet i Uppland. I Rimbo, där en bild av aposteln Andreas fanns i kyrkan, hade bönderna av gammalt under övliga former högtidlighållit Andersmäss. Nyligen hade de, berättar en anteckning från början av 1680-talet, förmått att avstå därifrån; men seden fanns fortfarande kvar i flera grannsocknar.¹⁰³ Hur länge veta vi icke; sannolikt var den några få decennier därefter även här försvunnen.

---

¹⁰³ Rannsakingar om antikviteterna.

Vid denna tid hade glömskan tagit i sin besittning de övergivna gilletomterna i Sveriges land. Traditionen hade merendels kommit på villospår; de folkliga hägkomsterna voro tynande och svaga. Endast enskilda sökare i hävden visste numera, vilken "stor hop landskyrkor, gillen och brödraskap, som vackra och ansenliga gods besuttit".¹⁰⁴

---

¹⁰⁴ Örnhielms relation 1691. Handlingar rörande Skandinaviens historia XXI, s. 249.

SVENSKA 1600-TALS BÖSSOR I HESSEN.

AV

GEORG W. FLEETWOOD.

I den rikhaltiga och intressanta storkhertigliga Hessiska gevärsamlingen som numera är uppställd i jaktlottet Kranichstein utanför Darmstadt ingår även ett antal bössor med snapplås. Då flera av dessa bära svenska mästars stämplars och signaturer råder ju intet tvivel om att de äro av svenskt ursprung, andra däremot — om ej lika påtagligt svenska — äro dock av svensk typ eller med sådan närbesläktad, varför ett närmare skärskådande av hela den lilla gruppen snapplåsbössor i denna vapensamling torde ha sitt intresse för svensk vapenhistorisk forskning.¹

Bössorna, tio till antalet, äro samtliga upptagna i den lilla 1867 i Darmstadt tryckta katalogen med titel: "Inventar

über die in der Grossherzoglichen Gewehrkammer befindlichen Waffen und sonstigen Gegenstände". Dennas senare avdelning innehåller den Hessen-Homburgska vapensamlingen, eller de år 1866 från slottet Homburg vor der Höhe till Darmstadt överflyttade vapnen. (När den siste lantgreven av Hessen-Homburg samma år avled gingo de nämligen i arv till storkhertigen av Hessen-Darmstadt och som lantgrevskapet Hessen-Homburg även samma år avträdde till Preussen överflyttades de till Darmstadt.) Här äro samtliga dessa bössor sammanförda under rubriken: "Büchsen mit spanischen Snapphahnschloss". Benämningen "spanska snapplås" är här tydligen blott använd som term. En närmare beskrivning av bössorna på grundval av mina undersökningar vid besök hösten 1921 må här med tillhjälp av vidstående illustrationer följa:

I. *Bössa*, 120 cm. lång (n:r 74²). Fig. 1.

Pipan 96 cm. lång, 8-kantig. På övre sidan ingraverat: 1661. Kaliber 11 mm.

¹ Flertalet av dessa bössor äro omnämnda av M. Thierbach i hans "Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen", Dresden 1886—89, del I, sid. 56—58, dock här med orätt ansetta för tyska. Bevisen för deras svenska form och konstruktion framlades redan för offentligheten av intendenten, friherre R. Cederström vid vapenhistoriska kongressen i Stockholm 1914, vilket nu kan bestyrkas med arkivens upplysningar och de svenska mästarsignaturerna.

² Bössans nummer i 1867 års katalog.

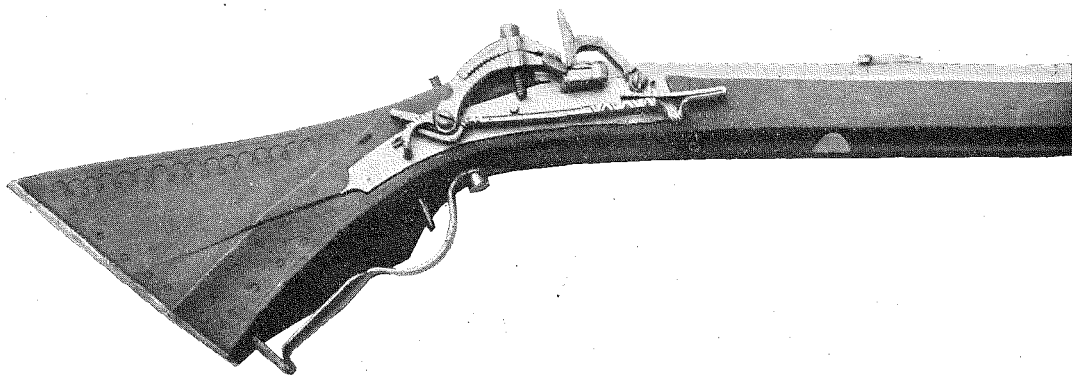

FIG. 1. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA, I, FRÅN 1600-TALET'S FÖRRA HÄLFT.

8 räfflor. Sikte av järn, korn av mässing. Siktet av svensk typ.

Stämpel: På pipan fig. 13 och på svansstycket fig. 14.

Snapplås av svensk typ. Lägglås. Slagfjäders utvändigt. Låset fäst med en skruv.

Stock, brunbetsad, med enkla ornament av inbankade cirklar, halvcirklar och stjärnor. Varbygel och stötbleck av järn. Vid mynningen mässingbeslag. Laddstock av järn.

Svensk snapplåsbössa från 1600-talets förra hälft. Årtalet på pipan sannolikt senare inslaget. Stämplor av svensk allmogetyp, okända.

II. *Bössa*, 90,4 cm. lång (n:r 67).

Pipan 76,5 cm. lång. 8-kantig. Signerad: "JOS. HEIZENBERER IN NEUSTADT", och på svansstycket: "N:r 36". Kaliber 17 mm. 7 refflor. Sikte och korn av järn.

Snapplås av svensk typ. Lägglås. Slagfjäders utvändigt. Låset fäst med en skruv.

Stock brunbetsad, ornerad med inbankade cirklar, halvcirklar och stjärnor.

Varbygel och stötbleck av järn. Vid mynningen mässingbeslag. Laddstock av trä.

Svensk snapplåsbössa. Lika med föregående (I), utom pipan, som är senare insatt samt stocken efter densamma avsågad. I Towern i London finnes en bössa signerad: "J. G. Heizen — in Neustadt"; i Musée de l'Armée, Paris, en bössa signerad: "J. G. Heizenberger", möjligen äro alla tre en och samma mästare, och måhända från den lilla byn "Neustadt an der Dosse", om vars uppblomstrande industri lantgreven Fredrik II med synnerlig omsorg vinlade sig.

III. *Bössa*, 119,3 cm. lång (n:r 71). Fig. 2.

Pipan 96 cm. lång. 8-kantig. På övre sidan inslaget: HP. Kaliber 11 mm. 8 refflor. Sikte svenskt, av järn, korn av mässing.

Snapplås av svensk typ. Springelås. Slagfjäders utanför låsblecket. Låset fäst med två skruvar.

Stock brunbetsad med infällda hornstycken, på vilka äro graverade och med svarta fyllda ornament. Tjock stötskiva av elghorn med liknande ornering. Var-

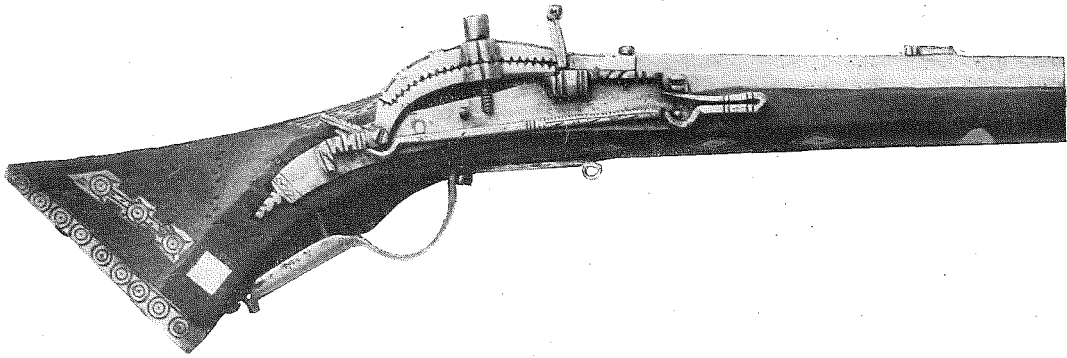

FIG. 2. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA AV GÖINGETYP, III, 1600-TALETS FÖRRA HÄLFT.

bygel av järn. Under kolven: C (fig. 15). två gånger slaget. Laddstock av trä helt innesluten i stocken.

Svensk snapplåsbössa av Göingetyp. 1600-talets förra hälft. (Jfr. Livrustkammaren n:r 504.)

IV. *Bössa*, 114,8 cm. lång (n:r 70). Fig. 3.

Pipen 90 cm. lång. 8-kantig. Kaliber 9 mm. 4 refflor. Sikte av järn, korn av mässing.

Stämpel: På pipan fig. 16, två gånger slagen.

Svenskt snapplås. Lägglås. Slagfjädern invändigt. Låset fäst med två skruvar.

Stämpel: På låsblecket fig. 17.

Stock med snidade figurer i hög relief: fågel vid träd, rankmönster, &c. Stötbleck av järn med kula. Mynningen långt in på stocken järnbeslagen. Laddstock av järn. Kolven märkt: 7. Varbygel saknas.

Svensk snapplåsbössa från 1600-talets slut. Stämplor okända. Kolven av

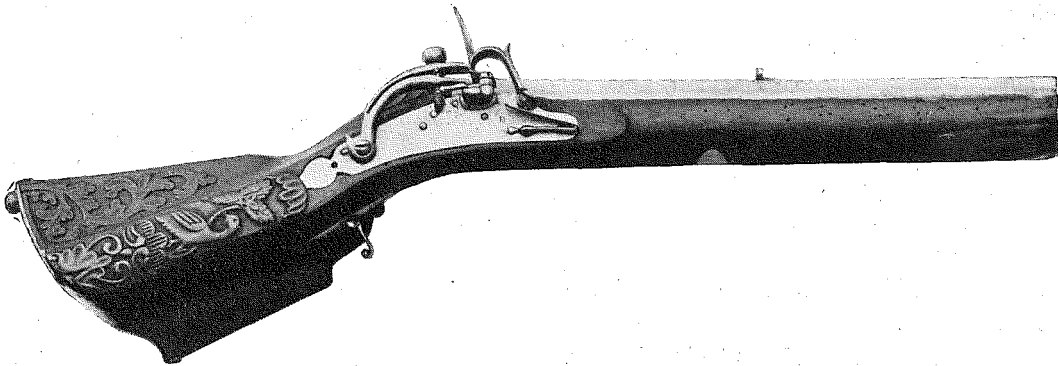

FIG. 3. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA, IV, FRÅN 1600-TALETS SLUT.

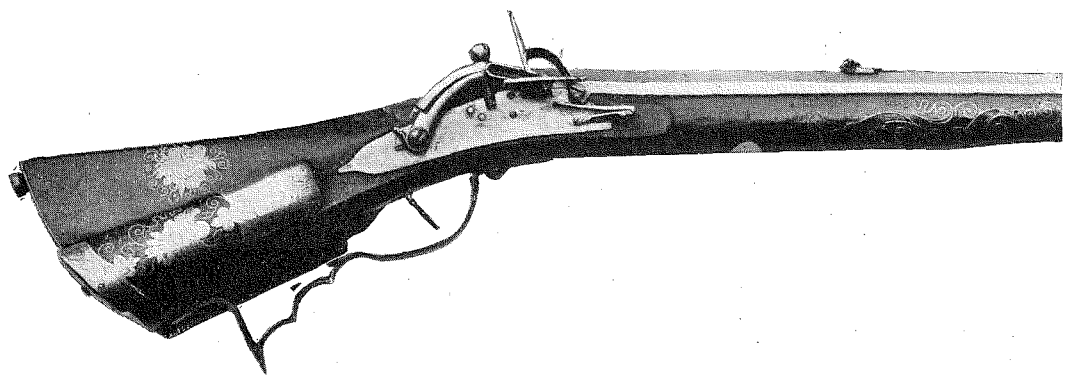
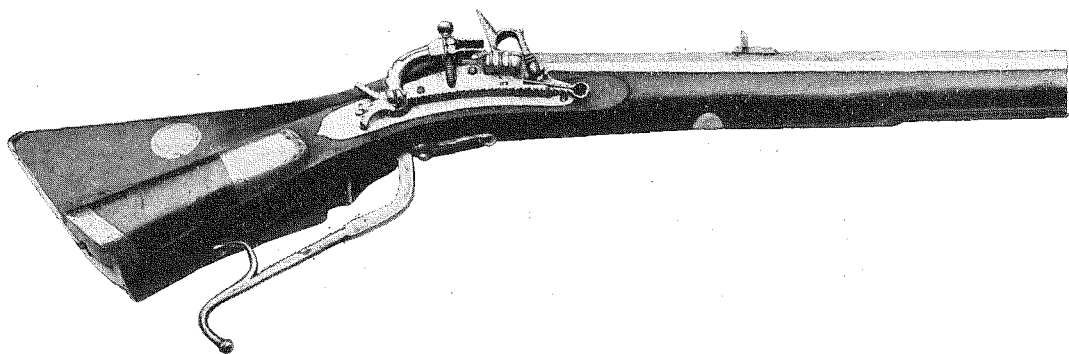

FIG. 4. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA, V, FRÅN 1600-TALETTS MITT.

FIG. 5. SNAPPLÅSBÖSSA, VI, SIGNERAD AV STOCKHOLMS-MÅSTAREN JONAS SCHERTIGER.

Teschitz-form. Stocken starkt angripen av trämask.

V. *Bössa*, 95 cm. lång (n:r 66.) Fig. 4 och 6.

Pipan 70,7 cm. lång. 8-kantig. Kaliber 11 mm. 7 refflor. Sikte av järn, korn av mässing.

Stämplrar: På pipan fig. 18 och fig. 19.

Snapplås av svensk typ. Lägglås. Slagfjädern utvändigt. Låset fäst med två skruvar.

Stämpel: På låsblecket fig. 18. (Samma som ovan).

Stocken med ornerade mässingsbeslag, kolvlådans lock med fågel och frukter

och på anslagssidan krönt monogram, se fig. 6. Kolvens stötsida helt mässingsbeslagen, vid mynningen även mässingsbeslag. Laddstock av trä. Kolven märkt 32.

Svensk snapplåsbössa från 1600-talets mitt. Monogram och stämplrar okända.

VI. *Bössa*, 121 cm. lång n:r 72). Fig. 5 och 7.

Pipan 94,8 cm. lång. 8-kantig. Kaliber 11 mm. 4 refflor. Sikte och korn av järn.

Stämpel: På pipan fig. 20.

Svenskt snapplås med slagfjädern invändigt. Lägglås. Låset fäst med två

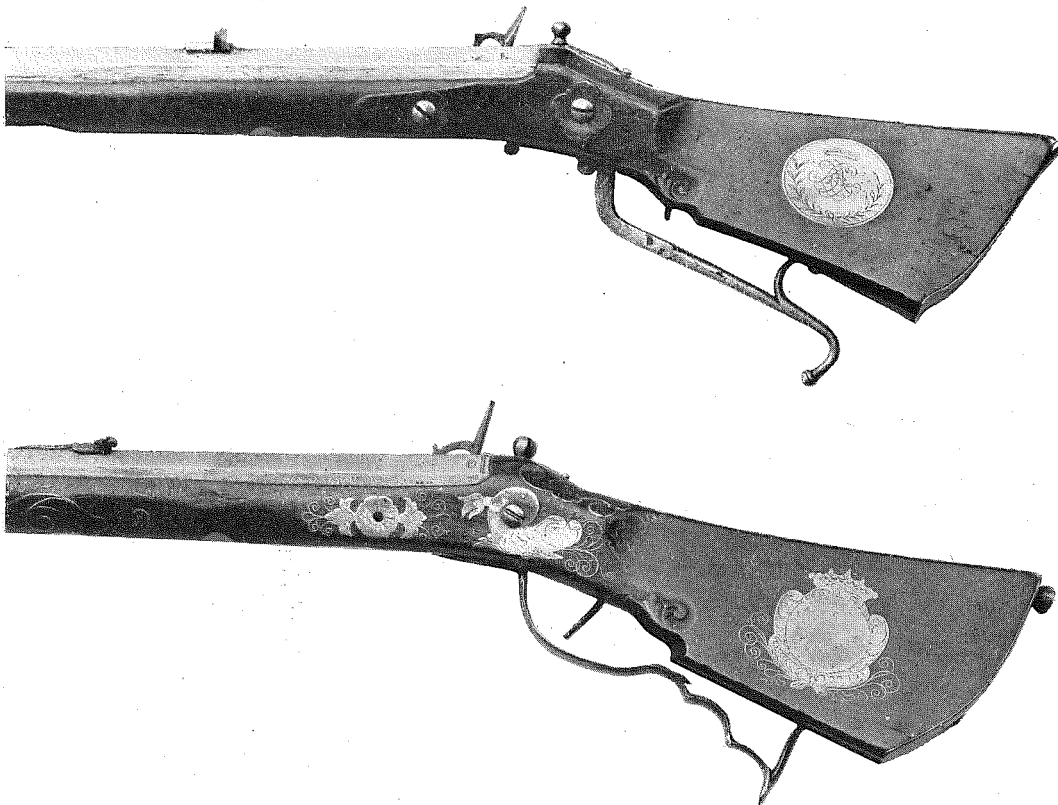

FIG. 6. SAMMA BÖSSA SOM FIG. 4, ANSLAGSSIDAN.
 FIG. 7. SAMMA BÖSSA SOM FIG. 5, ANSLAGSSIDAN.

skruvar. Låsblecket med nästan avslipad gravyr i stil med stockens ornering.

Stocken ornerad med graverade mäsingsplåtar och inbankad mässingstråd. Vid pipans svansstykke sign.: "I. SCHERTIGER. S: M." se fig. 24. På anslagssidan krönt sköld. Stötbleck av mässing, märkt: "N:r 3", skyddsknapp av järn. Mynnningen mässingsbeslagen. På undersidan av kolven: C (fig. 15) samt: 33. Laddstock av trä, varbygel av mässing med fingerläge.

Svensk snapplåsbössa. Signaturen på stocken är den kände Stockholms-mästaren Jonas Schertiger. Denne var "büch-

sen Scheffter" men även lässmed. (Jfr. i Livrustkammaren n:r 927—8.) Detta är dock ett sällsynt och intressant fall, där han även signerat stocken. Som låsets nästan utgångna ornamentik stämmer väl överens med stockens är det väl troligt att han även är mästare för låset. Pipans stämpel är Georg Ridder-sporres, mästare i Norrköping på slutet av 1600-talet.

VII. *Bössa*, 124. cm. lång (n:r 75). Fig. 8.

Pipan 97,5 cm. 8-kantig. Kaliber 11 mm. 8 refflor. Sikte, svenskt, av järn.

Stämpel: På pipan fig. 21.

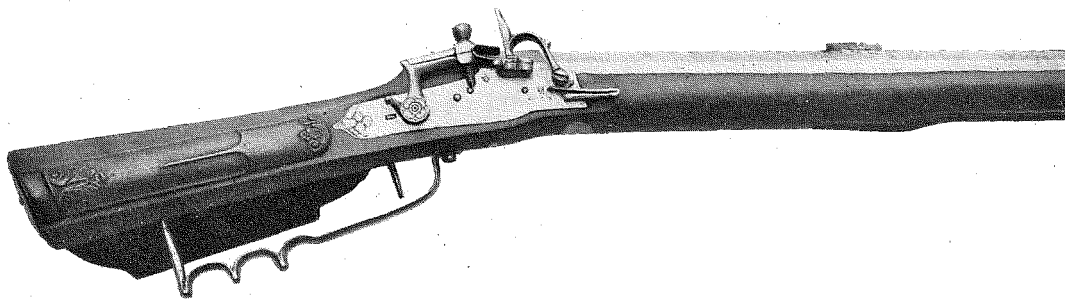

FIG. 8. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA, VII, FRÅN 1600-TALETSLUT.

Svenskt snapplås med slagfjäder invändigt. Lägglås. Låset fäst med en skruv.

Stämpel: På låsblecket fig. 22.

Stocken med snidade enkla ornament på kolvlådans lock och vid anslaget. Kolven av tysk form. Stötskivan av horn. Mynningen hornbeslagen. Vid lårskruven hornrosett. Rörkan av horn. Laddstock av järn. Varbygel med fingerläge. Kolven märkt: 29.

Svensk snapplåsbössa från 1600-talets slut. Stämpeln på pipan är okänd, den på låset förekommer även på ett med liknande ornering försett snapplås i Livrustkammaren (Tureholm 15/126).

VIII. *Bössa*, 120,3 cm. lång (n:r 73). Fig. 9.

Pipan 94,5 cm. lång. 8-kantig. Kaliber 11 mm. 8 refflor. Sikte av järn, korn av mässing.

Svenskt snapplås med slagfjädern invändigt. Springelås. På låsblecket graverade blommor. Låset fäst med två skruvar.

Stocken ornerad med graverade järnplåtar. Vid skruvhuvudena rosetter av graverad järnplåt, på kolvens anslagsida dylik med hjort. Stockens mynning

järnbeslagen. Kolven av tysk form. Stötskiva av järn, märkt: N:r 17. Kolven märkt: 34. Varbygel med fingerläge.

Svensk snapplåsbössa från 1600-talets slut. Möjligen den i Casimir Wilhelms inventarium av 1723 omtalade: "Ein weisser Tschinck auf dess. Schaft ein Hirsch gestochen." (Se nedan).

IX. *Bössa*, 109,5 cm. lång (n:r 68). Fig. 12.

Pipan 71,5 cm. lång. 8-kantig. Kaliber 17 mm. 7 refflor. Siktet bortfallet, korn av mässing.

Stämpel: På pipans sida fig. 23.

Snapplås med låsfjädern invändigt. Springelås. Hanens skruv med ring. Låset fäst med två skruvar. Låsblecket vackert graverat med räv och hund.

Stocken med enkla snidade ornament och inlagda mässingsplåtar med gravyr. På kolvlådan en örn, på anslagssidan rund mässingsplåt med landskap. Vid lårskruvarnas huvuden graverade mässingsrosetter. Holländsk-fransk kolvform. Stötbleck av mässing. Under kolven inbankat: C (fig. 15). Laddstock av trä.

Svensk snapplåsbössa. Pipan tysk, den otydliga stämpeln är troligen en sachsisk beschau.

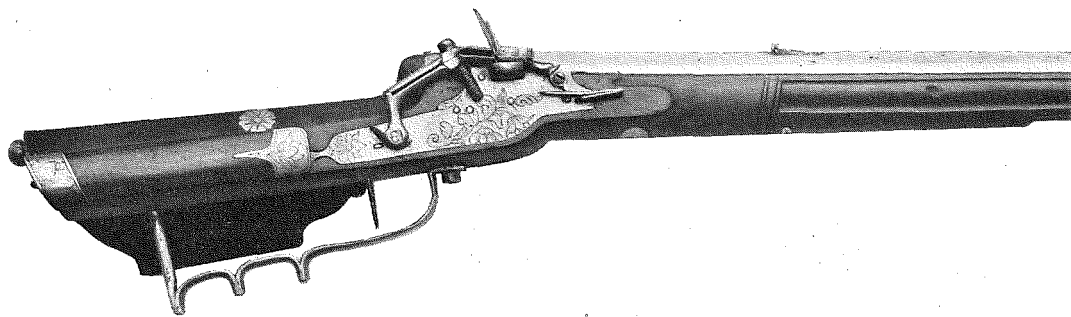

FIG. 9. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA, VIII, FRÅN 1600-TALET SLUT.

X. *Bössa*, 111,7 cm. lång (n:r 69). Fig 10.

Pipen 83,8 cm. lång. 8-kantig, blåhärdat. Kaliber 8 mm. 8 refflor. Sikte av järn, korn av mässing.

Snapplås med slagfjäders utvändigt; spiralfjäder. Springelås. Hanens skruv med ring. Låset fäst med två skruvar.

Stocken brunbetsad med enkla graverade ornament och kolvlåda på undersidan. Vid låsskruvarnas huvud samt vid avtryckaren inlagda hornplattor. Stocken inuti på flera ställen genomborrad till laddstocken. Stötskiva av horn. Vid mynningen järnbeslag. Kolven märkt: C (fig. 15), tummstödet på översidan är bortfallet (jfr. XI och XII).

Snapplåsbössa från 1600-talets slut, sannolikt nordosttysk.

Till de nu beskrivna tio bössorna vill jag även lägga följande intressanta och vackra par, vilka dock ej stå att finna i ovannämnda katalog, men som även funnos i denna vapensamling, och vars härkomst alltså ännu mindre kan bestämmas:

XI—XII. *Bössor*, ett par, 93,3 cm. långa. Fig. 11.

Piporna 65,5 cm. långa. 8-kantiga, blå-

härdate. Kaliber 7 mm. 8 refflor. Sikte av järn och korn av mässing.

Flintlås, med snapplåsets yttre form. Hanens skruv med ring. På låsblecket graverade blommor. Låset fäst med två skruvar.

Stock och ornering fullständigt lika X. Stötskivorna märkta n:r 56, n:r 57. På stocken tummstöd (jfr. föregående).

Sannolikt nordosttyska flintlåsbössor.

*

Då utom ovannämnda katalog ej något vidlyftigare inventarium över den hessiska vapensamlingen förefinnes, måste för vinnande av historiska upplysningar om dessa bössor sådana sökas i de Hessen-Homburgiska arkivalierna, som förvaras i slottsarkivet i Darmstadt. I nämnda arkiv finnes verkligen också flera med bössorna samtida rustkammarsinventarier. Utan tvivel finnes också flera av nämnda bössor upptagna i desamma, men då uppgifterna äro mycket korta är det omöjligt att nu efter dem identifiera bössorna. Dock kan ju en del ganska påtagliga och intressanta slutsatser göras. Emellertid kan dessa inventarier av flera anledningar hava sitt intresse för svensk vapenforskning, varför jag här vill göra

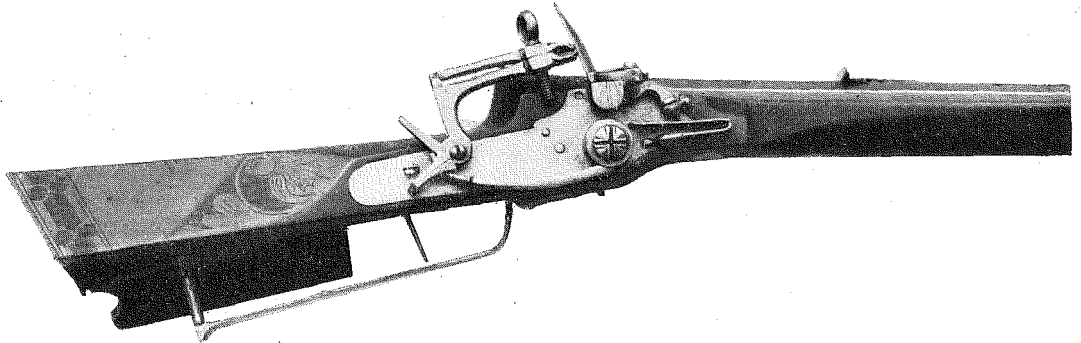

FIG. 10. SNAPPLÅSBÖSSA, X, FRÅN 1600-TALET'S SLUT, SANNOLIKT NORDOSTTYSK.

några korta utdrag ur desamma av vad som gäller däri förekommande svenska bössor.

Det äldsta av de förefintliga inventarierna är: "Inventarium der Rüst-kammer zu Wefelingen. Vom 13 junü 1672."

Som bekant var lantgreven Fredrik II av Hessen-Homburg i sitt första gifte förmäld med Margaretha Brahe, Per Brahe d. y:s syster. För hennes brudskatt inköpte han slottet Weferlingen i Halberstadt, där han under åren 1661—1694 residerade. Att ett ej obetydligt antal svenska bössor ingick i hans rustkammare på detta slott kunna vi se av följande utdrag ur ovannämnda inventarium. (Två senare Weferlingeninventarier finnas även av åren 1674 och 1678, vilka dock i det närmaste överensstämma med det av 1672):

5. Vier gezogene Büchsen, mit Silber beschlagen, an deren Anschlägen Ihr Dhl. vorig Fr. Gemahlin nahm.

19. Fünf Pürschbüchsen mit Silber beschlagen, von Ihr Dhl. erster Fr. Gemahlin.

39. Eine Pürssbüchs mit Helfenbein

gezieret, das Schloss graviret, von Ihr Dhl. vorig Fr. Gemahlin.

57 (a). Zwey Schwedische Büchsen mit Flinten Schlossern, blau angelauffen.

57 (b). Ihr Dhl. alte Leibbüchse, so Sie im Kriege mitgeföhret, Stk. mitgenommen.

75. Sieben Perssbüchsen auf Carabinerarth geschäft mit Schwed:e Läuften.

94. Zwey Schwed:e Büchsen mit schwartzen Schafften, mit Knochen eingelegt.

139. Zwey Perssbüchsen mit Schwed:e Flintten Schlüssern.

151. Ein Flinten Perssbüchs, mitt Schwed:e Lauff, so Anthon Petit gemacht.

156. (Drey) Zwey lange Schwed:e Büchsen, einer arth aus Stockholm.

157. Eine Schwed:e Büchse mit Silber beschlagen, von Graff Nicolaus Brahe.

Ein paar (Pistohlen) von Schildtkröten und eingeschlagene Goldt von Ihr Dhl. erster Fr. Gemahlin.

Zwanzig und Vier Schwedische Büchsen.

*

Lantrevinnan Margaretha Brahe dog år 1669 och Fredrik II ingick år 1671

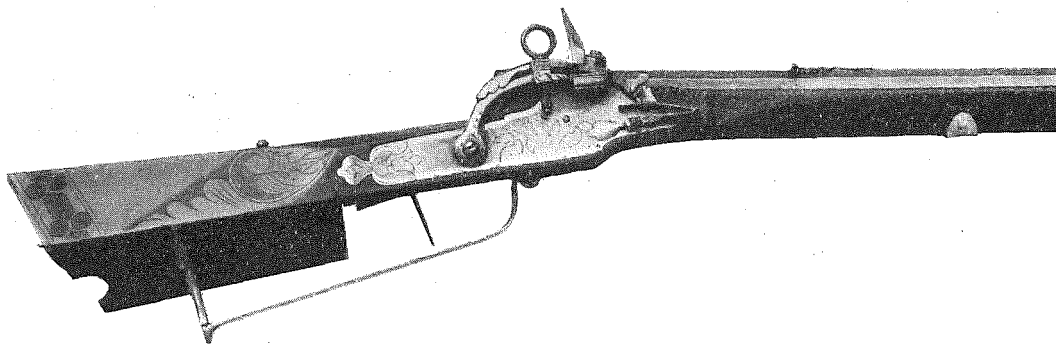

FIG. 11. FLINTLÅSBÖSSA, XI, SANNOLIKT NORDOSTTYSK.

nytt äktenskap med hertiginnan Luise av Curland, varför vapnen: "von Ihr Dhl. vorig Fr. Gemahlin" alltså hava tillhört Margaretha Brahe.

Graff Nicolaus Brahe, under 157, är tydligen Margarethas brorson Riksrådet greve Nils Brahe (f. 1633 d. 1699).

Vi ha' alltså här sammanlagt ett 50-tal svenska bössor, en ganska avsevärd summa i en tysk rustkammare på c:a 400 skjutvapen, och är ju ej omöjligt, att ännu flera av dessa voro svenska fast det icke direkt framgår av de korta notiserna om dem i inventariet. Vi se vidare av uppgifterna: "Mit schwedische Laufen", "mit schwedische Flintenschlüssern", att bössor med utpräglat svenska både pipor och lås ha' här förekommit. Angående piporna kan man dock ej sluta sig till om de varit märkta eller signerade av svenska bössmeder, uppgifterna: "Anthon Petit gemacht" (okänd mästare), "einer arth aus Stockholm" gör dock detta troligt, men angående låsen hava vi helt säkert här att göra med en svensk låstyp: "schwedische Flinten schlüssern", och då vi samtidigt verkligen hade en sådan rent svensk låstyp, nämligen svenska snapplåset, (Jfr. frih. R. Cederströms utred-

ning härom vid vapenhist. kongressen i Sthlm. 1914) så är det helt visst detta som åsyftas, så mycket mera som någon annan svensk låstyp vid denna tid ej förekommit. Vi ha' således här ett säkert belägg på att detta lås även i utlandet samtidigt bar det svenska namnet. Vi skola av det följande se ytterligare bevis härpå.

Fredrik II blev vid sin brors död 1681 regerande lantgreve i Hessen-Homburg och begynte då ombygga slottet därstädes i sitt nuvarande ståtliga skick. Då han sedermera sålde Weferlingen flyttade han helt över till slottet i Homburg. Huruvida han därvid även medtog vapnen i rustkammaren i Weferlingen framgår ej tydligt av Homburg-inventarierna, dock har han åtminstone delvis så gjort, ty i Fredriks bouppteckning av år 1708 finnes även upptaget en del vapen från Weferlingen. Utom denna bouppteckning, som är gjord efter Lantgrevens död och där vapnen för det mesta blott klumpvis äro upptagna finnes intet rustkammarsinventarium från Homburg tidigare än år 1723. Det är en av Fredrik II:s yngre son prins Casimis Wilhelm gjord egenhändig förteckning över dennes gevär. Som prins

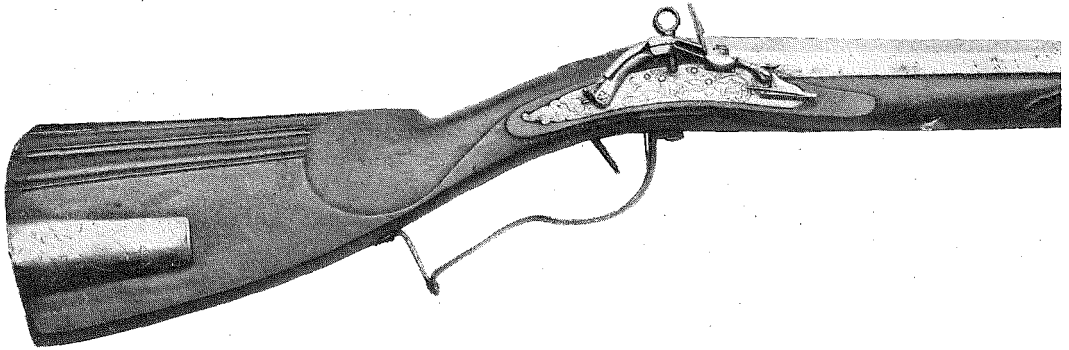

FIG. 12. SVENSK SNAPPLÅSBÖSSA, IX. HOLLÄNDSK-FRANSK KOLVFORM.

Casimir Wilhelm aldrig var regerande lantgreve i Homburg är det väl knappast troligt, att förteckningen gäller hela vapenförrådet i Homburg, utan blott prinsens privata bössförråd. Emellertid finnes även två stycken senare rustkammarsinventarier från Homburg, som båda äro skrivna över prins Casimir Wilhelms vapen och båda även i det närmaste överensstämma med förteckningen av år 1723. Denna med överskriften: "Inventarium meines Gewehres in wez:s Stande Es gewesen Anno 1723 im Februari Monath" och av prinsen själv undertecknad den 14 feb. 1723, innehåller även fem stycken bössor, som här kallas "Tschinken", men då ett par av dem uppgives vara svenska,

ha' vi helt säkert här att göra med svenska lodbössor. Tschinken (eller Teschitzbössor) är ju oftast benämningen på kurländska hjullåsbössor med kort kolv, liten kaliber och låsdelarna utanpå låsblecket (Jmfr. Livrustkammaren n:r 313—319). Då alla tre dessa egenskaper ofta även äro karaktäristiska för den svenska lodbössan med snapplås, kan ju denna lätt också ha' fått benämningen "Tschinken". Då inventariets uppgifter om dessa bössor kunna ha' sitt intresse i flera avseenden, tager jag mig friheten här återgiva dem oavkortade. Tredje avdelningen i inventarieförteckningen lyder sålunda:

111. An Büchsen und zwar Tschinken od. Büchsen mit kleiner Calibre und extraordinairen Schlossen.

1. Meiner Selig Watters Leibbuchsse So ein Schwedisch Schloss und gelb beschlag. 24 Stunde vor seinem ende Schoss er einem Sperling den Kopf damit herunter.

2. Ein weisser Tschink auf dess. Schaft ein Hirsch gestochen.

3. Ein weisser Tschink mit diesen Scher Egal nur etwas Sauberer gearbeithet.

Anno 1708 in der Erbschaft.

Dessgleichen.

In Weimar Anno 1715 von Cap: Schulman Kauff.

FIG. 13—23. STÄMPLAR PÅ BÖSSORNA I KRANICHSTEIN.
 FIG. 15. RUSTKAMMARMÄRKE, DE ÖVRIGA TILLVERKAR-STÄMPLAR.

4. Dass Seelig Cap: Teeds von dem Furstenburgische regiment in Weimar Leib Buchse Sehr sauber aufs Schwedisch gemacht, ein Tschinck.

Zu Silber-Griff in der auk-
 tion dieses officiers Mobi-
 lien.

5. Ein kleiner Tschink mit gelben beschlägen.

Damahls vom Capitain
 Schulmann in Weimar.

På den under 1. omtalade bössan kallas läset liksom i Weferlingen-inventariet rent ut för svenskt: "ein schwedisch Schloss", det är därför även här helt säkert frågan om svenska snapplåsbössor. Nummer 4. visar oss att med s. k. Tschinken menas en svensk bösstyp: "Sehr sauber aufs schwedisch gemacht, ein Tschinck". Vidare ha' vi under 1., som ju är lantgreven Fredrik II:s livbössa, för det första uppgiften om att denna var svensk, och för det andra att han använt den ända in till sin död, och därvid kunna vi även göra den slutsatsen, att det måtte ha' varit ett mycket gott vapen, då den gamle krigaren, som kämpat både för och mot Sverige gjort den till sin livbössa, som han använder t. o. m. 24 timmar före sin död och som även då ej förfelar målet.

förekommer verkligen: "Das Hochseel: Herrn Landgraffens Kleine Leibflinte", och det skulle även då kunna vara densamma, som i Weferlingen-inventariet omtalas under 57(b): "Ihr Dhl. alte Leibbüchse, so Sie im Kriege mitgeführt".

Förövrigt skulle ju den under 2. omtalade kunna vara identisk med VIII i Kranichstein, då på dennas kolv finnes en hjort, och den under 3. med föregående "schier Egal" skulle ju kunna vara VII, och har man i så fall av marginalanteckningarna förvärvskällorna.

Som förut nämnts förekommer även två andra senare affattade inventarier över prins Casimir Wilhelms bössor, ett av år 1725 och ett av år 1742 över hans kvarlåtenskap efter hans död. I båda dessa förekomma, ungefär på samma sätt beskrivna, ovan anförda "Tschinkenbüchsen".

*

Det är nu ej omöjligt, att denna lantgrevens livbössa skulle kunna vara identisk med någon av de ovan beskrivna bössorna i Kranichstein och skulle det i så fall vara antingen V eller VI, ty blott dessa hava "gelb beschlag" eller mässingsbeslag. Vi skulle även då kunna följa den genom inventarierna, ty marginalanteckningen säger, att den är upptagen i Fredriks bouppteckning av 1708. Och i denna

Av ovanstående se vi, att vi ej med bestämdhet kunna säga huru de i slottet Kranichstein nu förvarade svenska bössorna ha' kommit till Hessen. Dock kan ju med uppgifterna i nu omtalade inven-

tarier, där vi se att svenska bössor förekomma, en mycket antaglig väg skönjas, och utom det att lantgreven Fredrik II var befryndad med Sverige och deltog i Karl X Gustafs fälttåg, var hans son

ovannämnde pris Casimir Wilhelm under flera år överste i svensk tjänst och deltog i Karl XII:s fälttåg, varför ju båda mycket väl kunnat till Homburg hava medfört svenska bössor.

FIG. 24. SCHERTIGER'S SIGNATUR
PÅ BÖSSAN FIG. 5 OCH 7, VI.

BIDRAG TILL KANTELENS HISTORIA.

AV

TOBIAS NORLIND.

Det finländska instrumentet kantele har på senare tiden låtit mycket tala om sig, och det torde numera vara få musikhistoriska museer, vilka ej äga åtminstone ett sådant instrument. De flesta utom Norden varande museer ha dock mycket moderna kantele gjorda i Finland under de sista 30 åren. Äldre instrument saknas i allmänhet, enär dessa nu blivit så sällsynta, att de ej ens kunna uppbringas i de nejder, där kantelespelet ännu för 70 år sedan förekom. Utanför Finland äger endast Nordiska Museet tillräckligt många sådana för att man skulle kunna dana sig en föreställning om kantelens hela historia. Det är huvudsakligen med ledning av dessa exemplar jag här sökt teckna dess utvecklingstyper. För att vidare bestämma dess geografiska utbredning ha litterära källor anlåtats.

Kantelen tillhör avdelningen knäppinstrument med strängar spända parallellt över en resonansbotten, och inom denna huvudgrupp står den mitt emellan det

persiskt-arabiska psalteriet och den europeiska s. k. "liggande cittran". Av de båda psalteriumformerna kanon och santir liknar den närmast den förra, från vilken den dock skiljer sig genom sitt fåtal strängar och sin i allmänhet primitiva byggnad. Den liggande cittrans gamla nordiska typer, den svenska hummeln och den norska langleiken, står den i allmänhet tämligen fjärran, ehuru talrika övergångsformer finnas både i Sverige, Norge och Finland. Då cittran likväl har gripbräde under melodisträngen, kan kantelen ej räknas in under denna instrumentgrupp.

Ännu har det ej lyckats forskningen att bestämma, hur denna särform uppstått, beroende till största delen därpå, att primitiva folkslag i främmande världsdelar endast rent undantagsvis ha kvar några instrument av liggande cittratyp. Amerika, Afrika, Australien och Oceanien synas alldeles ha saknat sådana, och av Asiens folkinstrument kunna nästan alla till denna grundtyp hörande

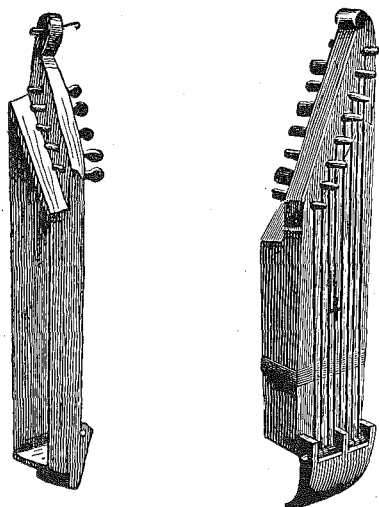

FIG. 1. KANTELE. NORD. MUSEET N: R 11064. FIG. 2. KANTELE. NORD. MUSEET N: R 11081 A.

föras in under de två huvudformerna: det västasiatiska psalteriet, vars förfäder äro alldeles okända, och det ostasiatiska kin (koto), vars äldsta former kunna sökas i de en- och tvåsträngade ichi-gen-kin och ni-gen-kin. Sannolikt tillhöra just dessa två sistnämnda instrument¹ själva urtypen, som väl en gång funnits utbredd över hela kontinenten, men då de varit alldeles för primitiva för att tjäna som tonredskap för en mera utvecklade konst, ha de för länge sedan försvunnit, och endast ölandet i yttersta östern med dess utvecklade sinne för barnen och deras enkla leksaker har brytt sig om att bevara dem.² I södra Sibirien och Turkestan finnas även några få former, vilka kunna föras hit, men de ha hittills kommit till Europa i för få exemplar, för

¹ Beskrivna och avbildade äro båda dessa i F. Pigott, *The music a. mus. instruments of Japan*, London 1909, s. 115 ff.

² De finnas ännu att köpa på södra huvudön för några yen.

att någon bestämd åsikt skulle kunna uttalas rörande dessa instruments förhållande till de europeiska cittrorna. Kinsky omtalar visserligen, att ryssarnas gusli en gång under medeltiden skulle liknat kantelen, men därom veta vi intet, och några bestyrkande källor för detta antagande lämnas ej.³ Man måste alltså tills vidare nöja sig med att bestämma kantelens egen geografiska utbredning, men dessförinnan är en översikt av typerna nödvändig att göra, så att instrumentet strängt kan skiljas från andra. Liksom överallt på tonredskapens område finnas talrika övergångsformer, vilka uppstått i gränsdistrikt under inverkan från nya instrument, vilka en kortare tid varit på modet.

I Finland talas om tre kanteletyper, av vilka dock de två utan vidare kunna fränskiljas, enär den ena tillhör stråklarpanns grupp,⁴ den andra är en primitiv liggande cittra med gripbräde under en melodisträng.⁵ Ett karakteristikum för den egentliga kantelen är den sneda skruvsidan, vilken vanligen är belägen på vänstra sidan, ehuru undantag finnas. De båda långsidorna närma sig varandra nedtill, så att figuren kommer att likna en i den ena spetsen avhuggen triangel.

Äldre och yngre former skilja sig tydligast från varandra på nedre strängfästet, vilket hos de äldre alltid är en

³ W. Heyer, *Musikhist. Museum*, Cöln 1912, II, 302.

⁴ Se vidare O. Andersson, *Stråklarpanna i Etnologiska Studier*, tillagnade N. E. Hammarstedt, Stockholm 1921, s. 115 ff. samt *Sv. Tidskr. f. Musikf.*, 1922, s. 109.

⁵ Se G. Retzius, *Finland i Nordiska Museet*, 1881, s. 123, där de två instrumenten avbildas och benämnas "kanteleharpa". De spelas båda med stråke.

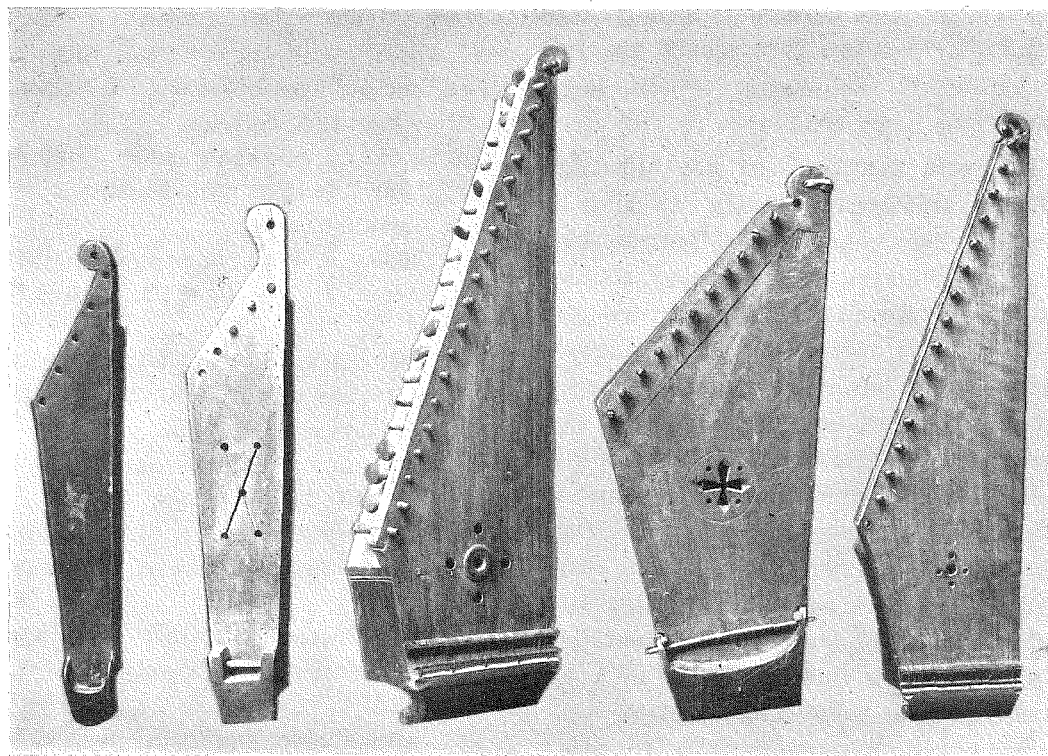

FIG. 3—7. KANTELE I NORD. MUSEET. N:R 11063, 11062, 77595, 11052, 77594.

mellan två utskjutande kanter instucken tvärslä, men hos de yngre utgöres av en fals, där strängarna direkt äro nitade fast. För att göra tvärsläns fästpunkter så solida som möjligt gjordes nedre delen mycket grov och i regel avslutades den med en nedåtsvängd kant. Äldre instrument ha mestadels fem strängar — ej mindre — men ofta flera, 6—8, oaktat litteraturen omtalar, att femtalet är det enda fullt sanktionerade av gamla traditionen. Redan på 1600-talet funnos tämligen säkert instrument med över fem strängar och på 1700-talet torde ända till tolv ha förekommit. Att av strängarnas antal bestämt sluta sig

till åldern är således omöjligt, då alldeles primitivt byggda ha 6—8 och relativt unga från 1800-talet endast fem.

Materialet för strängarna var äldst hästhår och ännu finnas exemplar kvar med detta material (Nord. Mus. nr 4374). Sachs (Instr.-kunde 124) anser detta som ett osvikligt bevis för ett instruments höga ålder och nämner, att sydslavernas gusle och esternas stråklarpa ävenledes har det, samt att sådana strängar ännu förekomma i norra, mellersta och södra Asien. Yngre kantele ha däremot metallsträngar, något som förekommer över hela västra och södra Asien. Tengström omtalar även att tarmsträngar fordom

förekommit, men detta kan bero på ett misstag av den som givit honom upplysningarna (E. Tulinberg). Själv hade Tengström ingen erfarenhet på området.

Ett mera fast bevis på hög ålder är sättet, varpå resonanslådan är bildad. Ursprungligen saknades nämligen botten, och urholkningen av trästycket skedde följaktligen underifrån. Botten tillsattes sedan, vilket naturligtvis mycket väl kunde ske på ett redan gammalt instrument. När man emellertid vant sig vid den slutna lådformen, upptäckte man, att ljudet blev bättre ju tunnare den understrängarna varande träytan var. Det var ej lätt att få denna riktigt jämn nedifrån, så mycket mer som kantelen till hela sin byggnad därigenom blev ömtålig. Man tog då sin tillflykt till en ny konstruktion med urholkning uppifrån med relativt tjock botten och fäste en tunn träskiva som lock.

Jag skulle med ledning av det ovan sagda vilja indela kanteleformerna i två huvudgrupper, A. tvärslä- och B. falsinstrument, och sedan skilja inom första gruppen mellan a. nedifrån och b. uppifrån urholkade instrument. De utan botten komma givetvis allra först. Inom varje avdelning kan strängantalet vara bestämmande för ordningen mellan instrumenten, men det förefaller mig vara riktigast att antaga att en nedifrån urholkad kantele med många strängar är äldre än en uppifrån urholkad med färre antal.

Till avdelningen A: a höra följande av Nordiska Museets instrument:

UTAN BOTTEN.

Nr 11063. 5 strängar; utan ljudhål. Å ena "sargen" inskuret 1845. L. 56 cm. Br. 10. Eno skn, Karelen.

Nr 11064. 5 strängar; utan ljudhål. L. 60,3. Br. 10. Eno skn, Karelen.

MED BOTTEN.

Nr 11065. 5 strängar; punktljudhål (5 punkter). L. 58. Br. 11,2. Eno skn, Karelen.

Nr 11062. 5 strängar; ljudhål: 4 hål förenade i kors med linjer. L. 60. Br. 11,2. Ilomants skn, Karelen.

Nr 15525. 8 strängar; stort runt ljudhål. L. 60. Br. 14. Finland.

Till denna samma grupp synes följande i Köpenhamns Musikhist. Museum höra:

Nr 285. 12 strängar; stort runt ljudhål och ovan detta ett korsljudhål. L. 68. Br. 21.⁶

Till avdelningen uppifrån urholkade instrument A: b höra:

Nr 11081 a. 8 str. Korsljudhål. L. 55. Br. 12,5. Ilomants skn, Karelen.

Nr 7216. 9 str. Korsljudhål med tvärstreck på varje arm. L. 62,5. Br. 13. Finland.

Nr 11052. 12 str. Korsljudhål med 4 punktljudhål, cirkelskåra omkring. Märkt på locket 1869 (är dock vida äldre). L. 63. Br. 26. Impolaks skn, Karelen.

Hit hör även Musikhist. Museets i Stockholm kantele: Nr 376. 11 str. Stjärnformigt ljudhål med 9 punkthål i krets omkring. L. 70. Br. 17,5.

Etnografiska Museet, Stockholm, har även en hithörande kantele från ryska

⁶ En kantele aldeles lik den danska är avbildad i Fr. W. Galpin, Old Engl. Instr. of Music. Pl. XIII, s. 68.

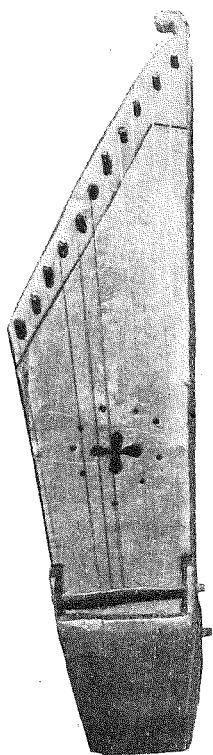

FIG. 8. KANTELE FRÅN KARELEN. MUSIKHIST. MUSEET, STOCKHOLM.

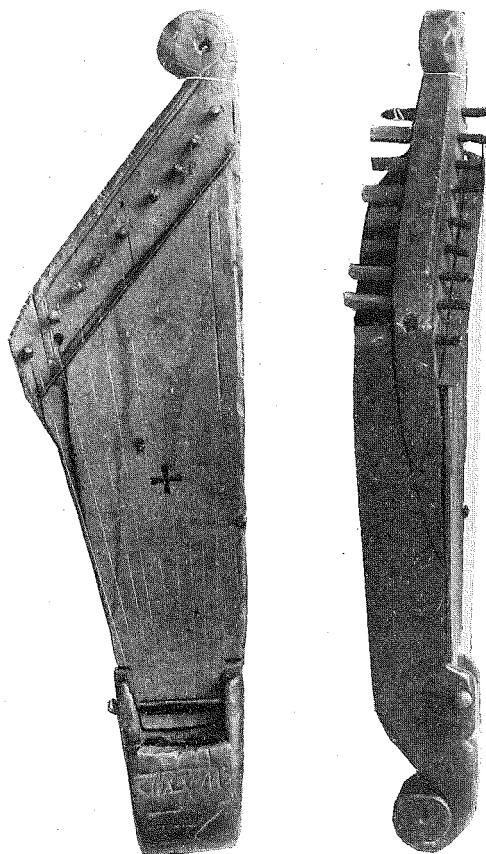

FIG. 9, 10. KANTELE. KARELEN. ETNOGR. MUSEET, STOCKHOLM.

Karelen med 9 strängar och korsljudhål. En rätt märklig tillsats å detta instrument är ett kraftigt järnstall strax nedanför skruvarna. L. 69. Br. 18. Dj. 8,5 cm.⁷

Till grupp A: a utan botten hör även ett instrument med ända till 16 strängar (Nr 11080), vilket således till konstruktionen är gammalt men dock i övrigt får anses relativt ungt (1800-talets mitt; kom till N. M. 1876). L. 122 cm. Br. 18,4. H. 14,5.

Avd. B, falsinstrument, omfattar följande instrument:

⁷ Etnografiska Museet äger flera andra kantele av gammal typ. Dessa äro dock för närvarande nedpackade.

Nr 77595. 16 strängar. Punktljudhål. Urholkat nedifrån; utan botten (hör alltså nära föreg). L. 70. Br. 20. H. 8,5 cm. Nurmes, Karelen.

Nr 77594. 20 strängar av mässing (en överspunnen). Punktljudhål. L. 77,2. Br. 25. H. 9,5 cm.

Musikhistoriska Museet, Stockholm äger ett till denna moderna grupp hörande instrument:

Nr 79. 24 strängar. Stort runt ljudhål nedtill, lyrformigt upptill. L. 100. Br. 39,5. H. 9,5 cm.

I de utländska museerna finnes Avd. B. i allmänhet väl företrädd, så t. ex. i Brüssels museum⁸ nr 1484 med 16 strängar, (L. 75. Br. 23 cm.) och Heyers museum⁹ i Köln nr 697 med 25 strängar (L. 101; Br. 36; H. 10 cm.) samt nr 698 med 34 strängar (L. 98. Br. 35,5. H. 10 cm.)

Den förste, som omnämner kantelen, är H. G. Porthan, vilken i sin serie dissertationer om finska poesien på 1760- och 70-talen i fjärde delen även beskriver musikinstrumenten. Av de tre former han säger förekomma i Finland äro de två senare blott olika varianter av stråkharpa. Om "kandelen" har han egentligen ej mycket mer att förtälja än att de fem strängarna förut voro av hästhår men nu äro av mässing samt att Wäinämöinen uppfunnit instrumentet.¹⁰

⁸ V. Ch. Mahillon, Musée instrumental du conserv. royal de mus. de Bruxelles, bd III, Gand 1900, s. 72 f. Stämningen angives där: d—e² diatoniskt med fissa (g-dur).

⁹ Kinsky, Musikh. Mus. v. W. Heyer, Cöln 1912, II, 303 f. Stämningen säges där vara diatonisk i g dur eller g moll. — Köpenhamns Mus. har bland sista årens nyförvärv en kantele med 29 strängar. — Metrop. Mus., New York, eger en kantele med 30 strängar (nr 1005). — Fleischers katalog över Berlinersamlingen uppger två k., en med 12 och en 25 strängar. — Göteborgs Museum har två, därav en med 24 strängar, och Hammers nu upplösta museum ett med 22 strängar.

¹⁰ "Sunt autem triplicis omnino generis citharae Finnis in usu: una, quæ reliquis antiquior et usitatior, Kantele vocatur, chordis instructa quinque, hodie orichalcinis, olim setis equinis, quæ pulsatur digitis; cujus inventionem, ut et artis eandem scienter pulsandi, ipsi Wäinämöinen, Runice artis auctori, præcipue, quondam Fennorum Deo, majores nostros tribuisse." — Diss. de poesi fennica, IV, 1778, s. 78. Det övriga om de två andra instrumenten har jag anfört i min recension av O. Anderssons uppsats om stråkharpa i Tidskr. för Musikf., 1922, s. 116.

Något mera utförlig är Acerbi i sin Voyage au Cap Nord, 1804. Han säger: "Harpan består av fem strängar, och här finna vi det första steg, som konsten genast tagit vid dess uppkomst. Finnarna kunna alls icke göra sig något begrepp om, att det kan givas flera strängar, än de hava fingrar på sin hand. — Strängarna äro av metall, och icke, såsom på violinen och gitarren, så inrättade, att de kunna moduleras med vänstra handens fingrar. Hela omfånget av denna musik består därför av fem toner, och med dessa fem toner spela de alla sina sånger och sina danser och deklamera även sin poesi. Man kan lätt föreställa sig, huru melankolisk och entonig denna musik måste vara, men också hur alldeles omöjligt det är att åstadkomma en förbättring däri, så länge finnarna icke kunna förmås att avstå från detta femsträngade instrument."

Litet mera förstående talar J. Tengström om kantelen i sin bok "Om de fordnas finnars sällskapsnöjen och tidsfördriv" (s. 279.) Han har själv ej lärt känna kantelespelet, men en vän, E. Tulinberg, har lämnat honom en del upplysningar, vilka äro så mycket viktigare, som där även nämnes något om spelsättet. "Denna deras runsång beledsagades stundom av en med fem antingen tagel- eller sensträngar försedd harpa (på finska kantelet), av vid pass tre kvarters längd och ett kvarters bredd i nedre, men något smalare i övre änden, med två bottnar och rakt gående sidor samt av den tjocklek som en vanlig violin. Därpå spännas nu för tiden fem stålsträngar, vilka äro stämnda, i det närmaste som g a b c d, dock så att b är något lägre än

tertia minor till g moll. Ackompagnementet sker gemenligen uti unisona, dock så att kvinten d mestadels även anslås till varje åttondel, ävensom fulla terskvintackorden höres, där det passar sig." Att även instrumentala mellanspel förekommit i sången framgår möjligen av följande: "Fanns någon skicklig harp-
lekare till hands, så var han ej sen att med sina slag och ackorder understödja de sjungande; stundom ock att med sitt strängaspel intaga och uppfylla den plats, som den vanlige medhjälparen i sången annars ålåg att svara för." Meddelandet är något dunkelt, och det är ej säkert, att särskild instrumentalmusik utan förbindelse med sång å kantele verkligen förekommit. I Acerbis nyss anförda beskrivning omtalas, att man spelade dansmusik på kantele. Detta synes rätt egendomligt, och måhända har han menat sånger med fast dansrytm. Porthan omnämner även dans med ackompagnement av instrument dock utan att säga vilket av de tre av honom beskrivna instrumenten han menar (kanske alla tre).¹¹ Retzius¹² beskriver dansen men tillägger, att ackompagnementet sköttes av "tre fiolspelande pojkar" och dans-slagen voro "gammal vals och polka" — alltså ej just ålderdomlig musik. Samme författare har även rätt mycket att säga om kantelen. Han hade sett sådana med ända till 12 och 16 strängar, "varvid instrumentets form mer och mer vidgas i bredd till likhet med en harpa" samt fastsätter: "Slut-

ligen har på nyare slag av kantele denna harpform ändrats till en rektangulär låda." — Det kan för övrigt sättas i fråga om Retzius alltid menar en vanlig kantele. Då stråkharpn och det långa cittrainstrumentet även får heta kantele, blir det ibland svårt nog att veta, vilket tonredskap, som avsetts. Så heter det t. ex. sid. 119: "Det lyckades oss visserligen att erhålla ännu några kanteleinstrument, men dessa voro ej av det ursprungliga slaget, utan moderniserade, försedda med stråke, dels med ända till sexton strängar och uppenbarligen ämnade till utförande av dansmusik: deras ägare förmådde också på dem spela endast polka och vals." Ett sådant stråkinstrument med 16 strängar känner man eljest ej, så vitt ej därmed avses en estnisk trumpa (se nedan). Om kantelens utbredningsområde ger Retzius betydligt exaktare upplysningar. Han hade förgäves sökt efter instrumentet flerstädes i östra Finland men till sist funnit, att det ej måtte ha brukats överallt: "Det torde i själva verket vara i hög grad tvivel underkastat, huruvida kantelen ursprungligen eller ens någonsin funnits i dessa trakter av Finland; det synes t. o. m. sannolikt, att han egentligen tillhört endast Karelen och förnämligast dess östligare delar" (s. 116). Han hade överhuvudtaget mycket svårt att få tag i något gammalt instrument. "Av det urgamla kanteleslaget, det med allenast fem strängar, om vilket Värnämöinen kväder, sågo vi under vår resa i Karelen ej något spår. Det är väl möjligt, att det ännu kan finnas kvar i Suorjärvi socken inåt ryska gränsen och än sanno-

¹¹ "His iisdem instrumentis ad saltatum quoque natus et numeros moderandos, iis locis ubi incolis hujusmodi placet ludus, sæpe utuntur; tetrachordi (violin) usus recentissimus demum temporis invalescere coepit."

¹² Finland i Nordiska Museet, 1881, sid. 123f.

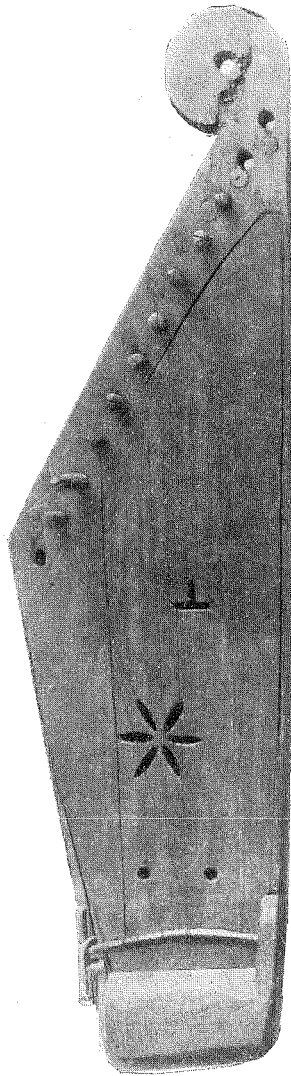

FIG. 11. KÄNTELE FRÅN NUCKÖ, ESTLAND. NORD. MUSEET N:R 4374.

likare på andra sidan om denna senare” (s. 119).

Kantelen har således varit mest spridd i ryska Karelen och egentligen ej tillhört Finland. Också äro alla de äldre kantele, som Nordiska Museet äger, från

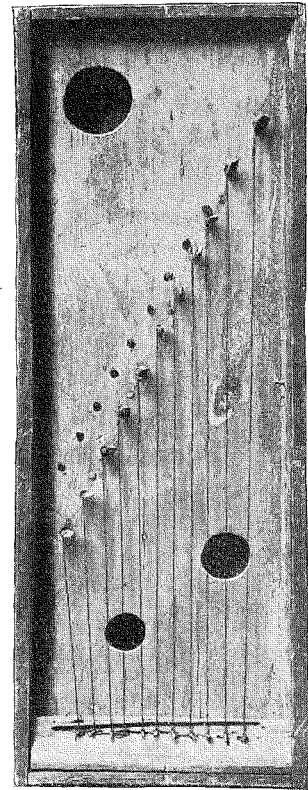

FIG. 12. TRUMPA. ESTLAND. NORD. MUS. N:R 8603.

områdena närmast ryska gränsen. Längre in i Finland varken finnes eller omtalas något instrument av liknande utseende.

Detta kan giva oss anledning att söka efter kanteleartade tonredskap utanför Finland. Russwurm¹³ beskriver ett bland den svenska befolkningen vanligt instrument kallat *trumpa* med 11 strängar (stämda: f c d e f g a h c d ess), som knäppas med fingrarna eller fjäderplektron. Det förekommer mest på Rogö, Wichterpal och Odinsholm. Nord. Mus. äger två sådana, av vilka dock endast

¹³ Eibofolke in Estland, Reval 1855, II, s. 118.

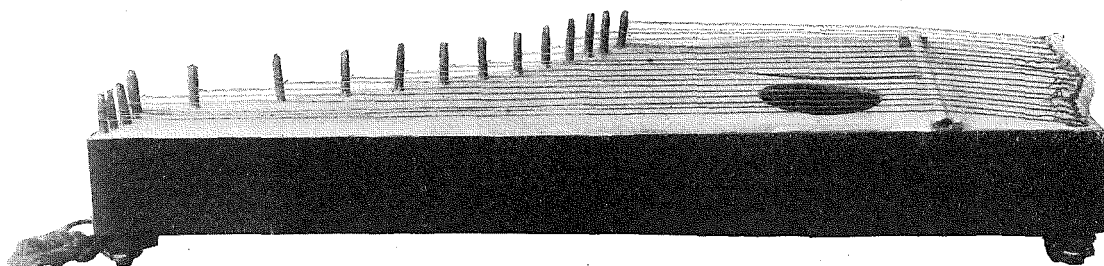

FIG. 13. KANTELEARTAT INSTRUMENT, REVAL. NORD. MUSEET.

det ena är från Estland, det andra från Impolaks socken i Karelen (11060).¹⁴

Nr 8603. 11 str. L. 59; Br 22; från Rogö.

Russwurm omtalar även tallharpan¹⁵ och tillägger: "Die altestnische Kandel, kantele, war der deutschen Harfe ähnlicher."

Något närmare om denna "gammal-estniska kantele" få vi ej veta, antagligen därför att han ej ansett det som ett "öbofolkets" instrument. Emellertid torde kantelen ej ha varit alldeles okänd även bland den svenska öbefolkningen, i det att Nord. Mus. erhållit ett instrument från Nuckö (utanför Estland ej långt från Hapsal), som utvisar mycket ålderdomliga drag (4374). Det har senast haft 12 strängar av hästhår, men några proppade hål vid sidan om skruvarna utvisa att besträngningen en gång varit mindre (blott 10). Såväl stjärn- som punktljudhål förekomma och början till ett korshål. Urholkningen är uppifrån och lock pålagt. Storleksförhållandena

överensstämma till alla delar med den finska kantelen: L. 72. Br. 19,5. Dj. 5,5.

Ännu ett instrument i Nord. Mus. kan möjligen hänföras till den typ, som Russwurm avser med namnet "altestnische kantele". Instrumentet kallas i katalogen (givarens uppgift) kantele och inköptes 1886 i en judebasar i Reval (nr 90457). Det verkar relativt modernt med sina polerade sidor och tunna träväggar. Strängarna, 17 till antalet (av stål) fästa nedtill i stift, gå över ett stall bildat av en rund träpinne fäst i två tvärsjär. Upptill spännas strängarna med järnskruvar. Snedsidan är åt höger. Ljudhålet är stort och runt. Mitt över locket äro med blyerts skrivna siffror 1—17 och bokstäver angivande stämningen. L. 69. Br. 24,5 cm. Under till 5 svarvade knappar tjänande till fötter.

Då det även finnes exemplar av kantelen med snedsidan åt höger (liksom persernas kanon),¹⁶ är det ej omöjligt, att detta instrument uppstått ur den gammal-estniska kantelen.

Till Estlandsgruppen torde även kunna hänföras ett instrument i Härnösands

¹⁴ Enl. uppgift skulle denna finländska trumpa spelas med stråke, något som dock förefaller föga sannolikt.

¹⁵ Om detta instrument se O. Anderssons uppsats i Etnologiska Studier tillägnade M. E. Hammarstedt, Stockholm 1921, samt T. Norlinds rec. i Tidskr. f. Mkf. IV, 109 ff.

¹⁶ Se t. ex. teckningen hos Acerbi, återgiven hos G. Retzius: Finland i Nordiska Museet, sid. 112.

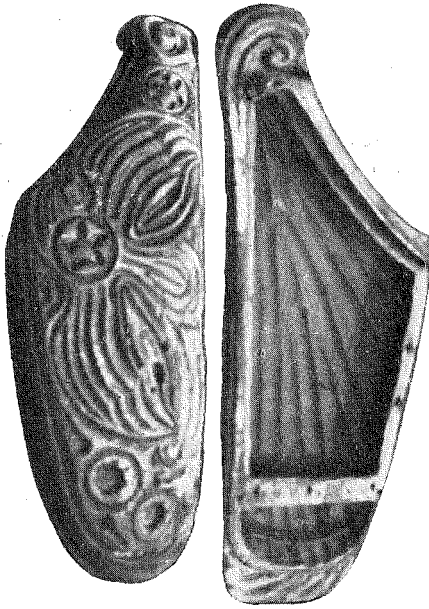

FIG. 14. KANTELE. HÄRNÖSANDS MUSEUM.

museum. Själva formen avviker rätt mycket från den finska, även är kantelen utstyrd på ett sätt som nästan gör den till ett praktföremål i jämförelse med de enkla och tarvliga från Karelen. Botten är snidad och målad i gult och blått. Snedsidan är åt höger och fördjupningen verkställd uppifrån. Formen erinrar något om den äldre harpan med den kraftigt framspringande snäckformiga vulsten. Skruvarna ligga nedsänkta i en ränna. L. 43 cm.; största br. 16, nedre br. 12; den välvda bottenens totaldjup 8 (inre dj. 4). Strängantalet har ursprungligen varit 5, men sedan har en sträng fogats till längst ned och två längst upp, så att till sist 8 strängar funnits. För att de andra 6 strängarna skulle komma i samma höjd som de två sist uppvid tillagda, har snedsidan försetts med en — tämligen oskön — järnkant. Denna

järnkant finnes för övrigt även på nyss omtalade instrument från Karelen i Etnografiska Museet, Stockholm. Märkligt nog ha de två översta strängarna gått inuti lådan och förts fram genom den 13 mm. breda träväggen till två grova järnskruvar i den nedre skålformiga fördjupningen, där även alla de andra strängarna varit fästade. Antalet spelsträngar har således stannat vid 6. Med hänsyn till de smala, relativt grunda, skruvhålen ha skruvarna sannolikt redan från början varit av järn. De båda delvis bevarade inre strängarna äro av mässing, den enda bevarade övre strängen är av stål (översta skruven har även en liten ståltrådsrest).

Längre söderut anträffas å lettiskt-litauiskt område ett instrument, vilket ännu mera liknar kantelen. I Berlins Museum für deutsche Volkskunde¹⁷ finnes ett (fr. Wetzallen, Kr. Pillkallen) med 5 strängar (urholkat uppifrån), vilket så gott som till alla delar överensstämmer med finnarnas kantele. L. 47, största br. 11,5, minsta br. 6, största djup 4. Dubbla ljudhål, punkterade (2×7 punkter).

Tetzner¹⁸ beskriver och avbildar ett liknande från Königsbergs Prussia-Museum med 5 strängar. De rätvinkliga sidorna mäta 10 och 56 cm., de motstående 20 och 46; dj. 6 cm. stjärnljudhål. Ännu ett annat från Litauiska museet i Tilsit (företvar. ryska Litauen) med 7 strängar beskrives och avbildas hos

¹⁷ C. Sachs, Die litauischen Musikinstrumente. Int. Arch. Ethnogr. XXIII, 1915, sid. 3 med pl. I.

¹⁸ F. o. H. Tetzner, Dainos (Reclam, Leipzig) sid. 62.

¹⁹ Chr. Bartsch, Dainu Balsai II, 1889, s. XIV.

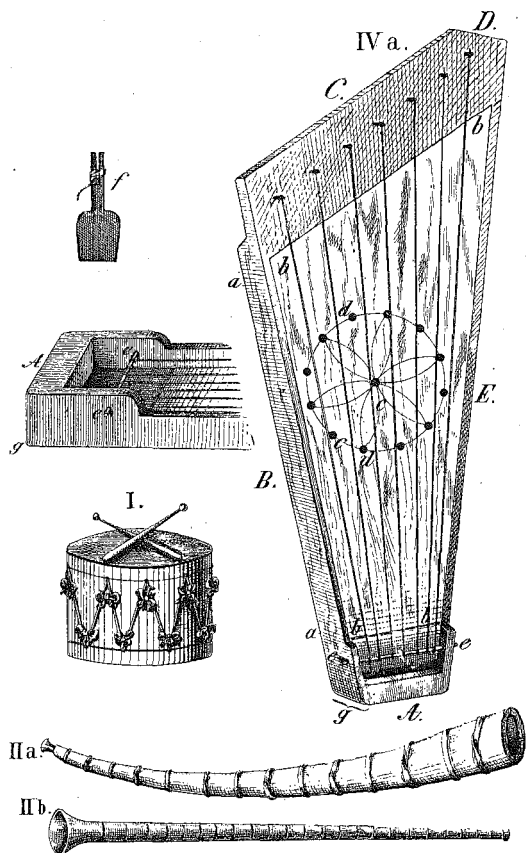

FIG. 15. KANKLYS UR CHR. BARTSCH, DAINU BALSAL. IV A (JÄMTE DE BÅDA BILDERNA T. V.) UR MUSEET I TILSIIT.

Bartsch. De båda långsidorna mäta 48,5 och 37,5, kortsidorna 19,5 och 6; dj. 3,5. Punktljudhål (12 i krets ställda, ett lika stort mitthål). Tillhör grupp A:b med urholkning uppifrån.

Königsbergsmuseet äger därjämte ett annat instrument²⁰ med stor träplatta

²⁰ Beskrivet och avbildat dels av Bartsch (s. XIV) dels av Tetzner (sid. 60 f.). Jfr. även F. Tetzner, Alte Gebräuche, Kleidung u. Geräte der Litauer, Globus 1898 nr 7, sid. 110 ff. Härstammar från Scheidischken.

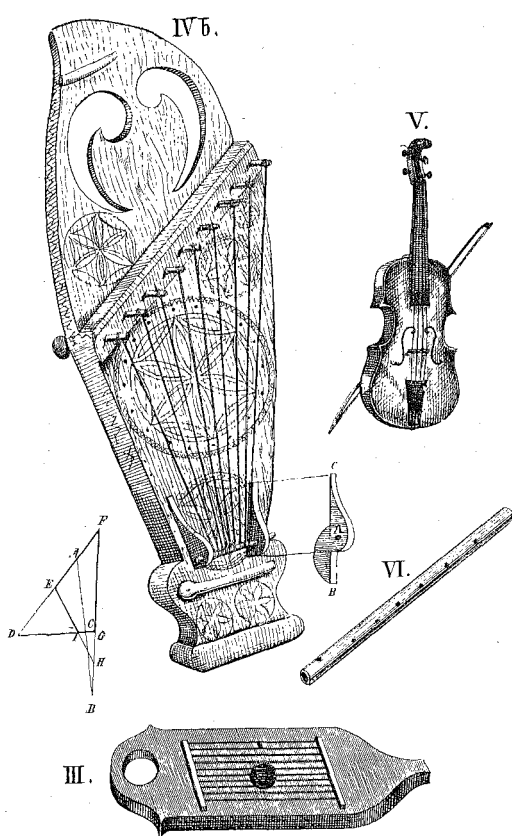

FIG. 16. KANKLYS UR CHR. BARTSCH, DAINU BALSAL. III. INSTRUMENTET, SOM AVBILDAS HOS LEPNER (1690). IV B, PRUSSIASÄLLSKAPETS I KÖNIGSBERG PRAKTKANKLYS.

upptill och två kommaliknande hål att sticka in fingrarna för att fasthålla det vid spelningen. 9 sensträngar. Kortaste sidan 29 cm., längsta 57, skruvbräde 43 cm. Djup knappt 4 cm. Totallängd 85 cm.

Benämningen å dessa litauiska instrument är *kanklys*. Endast få exemplar finnas ännu kvar å landsbygden, och folket synes alldeles ha glömt konsten att spela det. Tetzner, som dock gjort talrika resor i ryska Litauen, hade aldrig

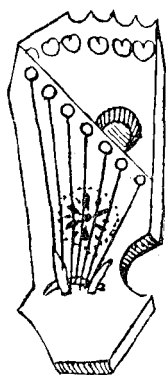

FIG. 17. KANKLYS I MUSEUM WORMIANUM 1655.

sett det spelas men uppgiver dock, att de litauiska flottningsmännen 1896 liksom alltid förut haft kanklys med sig och spelat därpå. I guv. Wilná och Kowno skulle då ännu ha funnits personer, som trakterat instrumentet. Det omtalas ofta i äldre litauisk och lettisk litteratur från 1600- och 1700-talet. Tetzner anför Lepners bok om litauererna av 1690 som äldsta källan, där en avbildning (utan beskrivning) finnes. Lepner synes dock knappast ha återgivit kanklysformen rätt.²¹ En ännu äldre källa både med bild och beskrivning synes dock alldeles ha undgått forskarna om litauerernas folk. Ole Worms 1655 tryckta bok *Museum Wormianum* har en titelplansch, där bland allehanda zoologiska och etnografiska föremål även finnes en kanklys närmast lik Königsbergsinstrumentet med 9 strängar. Längre fram i boken (s. 374) omtalas, att han fått ett "organum musicum" av professor Loiselius vid Königsbergs universitet. Märkligt nog säger han, att instrumentet har 9 strän-

²¹ Hela bilden hos T. Lepner finnes återgiven: Tetzner *Globus*, s. 111, endast instrumentet (kompletterat), Bartsch II, pl. III.

gar, oaktat bilden endast utvisar 7. Det var blott 60 cm. långt och således något mindre än det stora i Königsbergs museum (85 cm.).²²

Enligt F. o. H. Tetzner (*Dainos* s. 59) lades kanklys över knäet eller hängdes över bröstet i ett band om halsen, då det speltes. "Höger hands tumme vilar, när den ej brukas till grepp, på stallets nedre del och anger med de övriga fingrarna melodien, vänster hands pekfinger, som med tillhjälp av överarmen håller instrumentet, är vanligen därvid också i verksamhet och anger takten liksom också basen."

Tetzner säger även, att den 9-strängade kanklys "soll eine Oktave mit-dem Bassgrundton umfasst haben" (*Globus* s. 116). Kanklys brukades merendels inomhus och där blott att ackompanjera sång.

Att döma av lettiskt-litauiska litteraturen tyckes kanklys en gång haft en vida större utbredning än kantelen. Bådas distrikt torde ha råkat samman i Livland och i området mellan Ladoga och Onega. Då de, så vitt det gäller de enkla 5- och 7 strängade instrumenten, äro så gott som alldeles lika, måste de ha

²² Excavatus ex parte asser quadratus ferme nisi quod circa alteram extremitatem attenuetur aliquantum, et hinc inde meandris quibusdam ad latera exornetur. Longitudine duorum pedum est latitudine, quibusdam in locis, unius cum dimidio. Hujus pars una, quæ cava non est, sed oblique excisa foramen rotundum obtinet, tantæ magnitudinis ut manum pueri admittat, cum roseis quibusdam ornamentis. Reliqua pars concava, ut ad sonum perficiendum sit aptior, novem fidibus æneis obducitur, quæ verticillis pro lubitu et harmoniæ ratione extendi ac laxari possunt. Non vero æqualis sunt longitudinis, sed proportionaliter deficient. Quo pacto, ad digitis, an plectro in hoc ludant ignoro; dum digitis tanguntur fides, sonum edit haud ingratum. Organon quamvis rude, non tamen frequens.

haft ett gemensamt ursprung. Det torde vara riktigast att söka urhemmet hos letterna, vilka en gång bebott hela det område, där kanklys och kantele varit utbredd.²³

Med ledning av vad vi av litterära och historiska källor veta om detta gemensamma instrument, kanklys-kantele, torde dess egentliga område ha varit så som här vidfogade karta upplyser. Naturligtvis kunna gränserna i detalj något litet förskjutas och då möjligen i den riktningen, att området blir mindre. Så t. ex. torde öarna utanför Rigaviken och Estland få räknas bort såsom stråkharpans egentliga distrikt. Även inåt Ryssland är linjen möjligen lagd för långt östlig; finska gränsen däremot torde kunna sättas längre åt öster, då endast områdena närmast rycka gränsen under senare tider (1700-talet) ha känt instrumentet.

I inledningen påpekades, att kantelen bildade en grupp för sig inom den liggande cittrans stora familj. Detta bör naturligtvis ej fattas så, att instrumentet spontant uppstått utan förebilder. Förbindelserna med Asiens motsvarande instrument äro i själva verket ej få. Sachs har redan påpekat, att de undertill liggande skruvarna, och det primitiva tvärslästrängfästet, de punkterade ljudhålen äro gemensamma med flera av Asiens cittratyper. Även har ofta framhållits, att persernas kanon och finländarnas kantele egentligen äro två dotterformer av samma grundtyp med sned skruvsida. Det kan med anledning härav vara skäl att dröja något vid de asiatiska

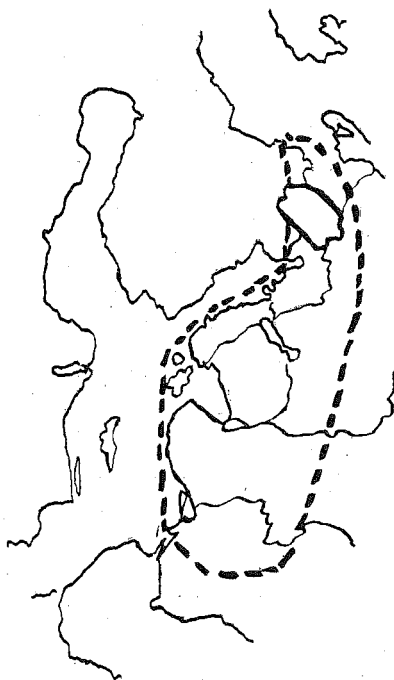

FIG. 18. KANTELENS UTBREDNINGSOMRÅDE.

släktingarna. Sned skruvsida är en naturlig följd av, att instrumentet har olika långa strängar. Hos psalteriet skedde förkortningen från båda fästepunkterna, och instrumentet erhöll på så sätt två sneda sidor. Persernas santir representerar härvid helt säkert den äldsta formen. Principen att bibehålla den raka sidan för nedre strängfästet och följaktligen stanna vid en enda sned sida förekommer i Bortre Indien och Java i krokodil- och kanocittran, dock så, att själva resonansbottens fyrkantiga form ej därför ändras (liksom hos esternas trumpa). Persernas kanonform synes vara den enda, som även låtit resonanskroppen följa skruvfästet. När kanonformen uppstått, är tyvärr ej bekant, men sannolikt är den färdigbildad

²³ Se bl. a. N. v. Andrejanoff, *Lettische Mürchen*, s. 3. ff.

FIG. 19. KANONSPELARE FRÅN ALGIER. EFTER
OLJEMÅLNING AV DOMENICO MORELLI.

redan före år 1000.²⁴ De primitiva former, varur den framgått, äro oss okända. Att ett kanteleartat instrument med fem strängar varit urformen synes dock uteslutet. Dels är antalet strängar å alla kända kanoninstrument alltid mycket

²⁴ Kanonformen finnes utbredd över nästan hela muhamedanska världen från Marocko till Persiens nordgräns. I Hitre Indien finnes instrumentet i två typer kural (den persiska) och katjajana-vina (större, grovare med betydligt djupare resonansbotten). I Bortre Indien och Ostindiska övärlden saknas den. Norr om Persien finnes den ej, ej heller har kinesiska riket upptagit formen. I Sibirien och Centralasien har intet exemplar kunnat påvisas. T. o. m. i Kaukasus är instrumentet åtminstone numera sällsynt. I Europa är det rätt vanligt

stort, och klyftan mellan det 5-strängade lettiska och det flerköriga persiska måste därför bli vid, dels är skruvfästet alltid uppifrån hos kanon, vidare saknas helt och hållet tvärsläsfästet nedtill. Resonanshållet är hos perserna den karakteristiska snidade rosen. Den s. k. "slående likheten" mellan kanon och kantele förefinnes i själva verket först i våra dagar, då det finländska instrumentet fått inemot 30 eller flera strängar. Det är visserligen sant, att det ej saknas primitiva kanteleinstrument med den sneda sidan till höger liksom kanon, men dessa äro dock så sällsynta, att ett antagande av denna form som den äldsta ej kan göras — åtminstone ej på forskningens nuvarande stadium. Då varken de finska eller slaviska folken ägt kantelen, är även uteslutet, att dessa folk varit förmedlare av ett asiatiskt instrument mellan perserna (eller mellersta Asiens folk) och letterna.

Vi stå alltså här vid en gåta, som ej för närvarande kan lösas med tillhjälp av de hittills kända asiatiska och europeiska instrumenttyperna, och dock finnas ej så få primitiva stränginstrument från Central- och Västasien. Ej ens bland barnleksakerna, vilka eljest rätt väl ange riktningen av utvecklingen, anträffas några mellanformer. Det finnes

i Konstantinopel och Adrianopel men torde eljest saknas väster- och söderut på Balkanhalvön. Grekerna synes ej känna det. De slaviska folken i Ryssland, på Balkan, Jugoslavien m. m. talar och avbildar Fr. Kuhač (Opis i poviesti ha ej upptagit kanon, men märkligt nog om narodnih glasbala jugoslovjena I Strunila, Agram 1877, s. 118) en "cimbalo" med sned vänster sida (alltså liksom kantelen) av liknande lädtyp som den estniska trumpan. Någon slags mellantyp kan instrumentet dock knappast vara, snarare då en särtyp av den ungerska cymbalen.

FIG. 20. KANTELESPELERSKA.*

visserligen små jämförelsevis enkla kanon från arabiska världen, men de likna på intet sätt en kantele.

Tidpunkten, då kantelen uppstått, är svår att bestämma men torde tidigast sättas till senare medeltiden om ej vida längre tillbaka. Frågan om den första kantelen torde ej kunna nå sin lösning, förrän språk- och kulturforskningen närmare bestämt, varifrån letter, litauer och ester en gång kommit och när de framträtt som individuella enheter.

Namnet kantele eller kanklys ger oss ingen hållpunkt för bedömandet, och språkforskningens svar på frågan för oss blott fram till den allmänna benämningen å stränginstrument överhuvud. Det finska namnet skrives än *kandele* än *kantele*. Även förekommer formen *kannel* (Lönnsrots lex.). Estniskan har *kannel*, livl. *kandla* och *kandla*, lett. *kohkles* och *kuakle*, lit. *kanklys* och *kankles*,

grus. *kankula*. Utanför Östeuropa anträffas formerna: gr. *ζαβόν* (= monokord), g-kast, *caño*, gfr. *canon*, git. *canona*, mlt *kanôn*, senlat. *cannale* och pers.-arab. *canon* (qânûn). Finska språket äger ej någon form på *can*, och ordet *kantele* är där helt och hållet ett låneord. I de asiatiskt-mongoliska språken finnas däremot flera ord på *can* i betydelsen stränginstrument (speciellt liggende cittra): Shanghaikinesiskan har *čan*, sydkin. *kam*, nordkin. *čen* och *kin*. I främre Asien träffas formerna: grus. *čangi* och *čonguri*, kurd. *čungur* med motsvarighet i serbokroat. *čangura*. De slaviska språken i Europa sakna i allmänhet former på *can* i betydelsen musikinstrument, men Sachs söker dock få fram en likhet genom att påpeka språkformerna för *gusli* (det ryska psalteriet) och *gusle* (det serbiska ensträngade halsinstrumentet): kyrksl. *gasli* och urslav. *gadtli*, *gandtli*.

* Titellitografi i Suomen Kansan Laulantoja I. Helsingf. 1849.

Stammen *can* finnes i de indiska språken: *kanim* = jag sjunger; *kankanas* = klingande smycke (Uhlenbeck, Wörterb. d. altind. Sprache s. 38). Latinet har *canere* = sjunga, och av detta har sedan bildats namnet *kantor* = den som sjunger, och *canor* = klang, sång m. fl. En mycket vanlig övergång är, att *can* får betyda tupp ('den som sjunger'), och namnet *hane* i svenskan (t. *hahn*, got. *hana*) är blott en utveckling av ordet i denna betydelse. Inom de slaviska språken finnes *can* mestadels blott i betydelse av tupp och höna.

Om det än ej är särskilt ovanligt, att ett bevis för, att man under en sådan befår ett namn på *can* (se t. ex. de kinesiska formerna), kan detta dock ej sättas som ettbevis för, att man under en sådan benämning ovillkorligen avsett en cittra, tvärtom torde ordet först efteråt fastnat vid en speciell grupp och i början blott betecknat ett stränginstrument i allmänhet. I Finland brukas namnet kantele såväl om den egentliga kantelen som stråkcittran (med gripbräde) och stråkarpan (tallharpan) d. v. s. alla de stränginstrument, som en gång funnits i landets östra del. Redan detta borde mana oss till försiktighet att ej använda de litterära vittnesbörden som primärkällor för kantelens utvecklingshistoria.

Jag nämnde nyss, att namnet kantele i finskan var ett låneord utifrån. Detta kan ju synas mycket egendomligt, då ju överallt kanteleepisoden i Kalevala tages som bevis för instrumentets höga ålder i Finland. Hortense Panum, som i samband med psalteriet under medeltiden även behandlat kantelen, vill t. o. m. med ledning av Kalevala bestämma tidpunk-

ten för instrumentets införande i Finland till tolfte eller trettonde århundradet.²⁵

Det går nog ej att så kategoriskt besvara frågan. Man torde överhuvudtaget ej kunna tala om ett direkt införande till *hela* Finland förrän efter 1850-talet, och om instrumentets "opfindelse i Finland" kan ännu mindre bli frågan. Då emellertid den musikhistoriska litteraturen nämmer Kalevala som huvudkällan för kantelens äldsta historia, och man således tyckes utgå ifrån, att kanteleepisoden ursprungligen tillhört Kalevalasången, torde det vara skäl att här närmare ingå på ämnet.

I Kalevala omtalas kantelens skapande tvenne gånger. Den första gången är det i samband med Wäinämöinens, Ilmarinens och Lemminkäinens färd i båt till Pohjola. Båten fastnar på en stor gädda, som Wäinämöinen slår ihjäl och styckar. Han betraktar gäddans tänder och käkar och säger:

Därav kunde dock förvisso
Bli en kantele av fiskben,
Om här blott en konstnär funnes,
som en harpa kunde göra.

Wäinämöinen bildar sedan harpan:

Lade själv sin hand vid verket,
Bildade en gäddbensharpa.
Ett ovanskligt glädjeverktyg.
Varav gjordes harpans kupa?

²⁵ "Ifølge de Sagkyndiges Mening er denne Sangrække bleven til i Löbet av ca. 600 Aar; de ældste Sange mener man at kunne datere fra det 8de Aarhundrede, de yngste fra det 14de. Da Kantelen først kommer for i den fyrretyvende av de ialt halvtredsindstyve Sange, mener man at kunne sætte dens Opfindelse eller Inførelse i Finland til det 12te eller 13de Aarhundrede." Middelalderens Strengeinstrumenter, Kbh 1915, s. 145 ff.

Av den stora gäddans käkben;
 Varav fingos harpans skruvar?
 Därtill togos gäddans tänder;
 Varav gjordes harpans strängar?
 Utav Hiisi-hästens tagel.

Han spelar sedan på sin "harpa", så att alla tjasas och dåras.

Emellertid faller kantelen sedan i vatt-net, och Väinämöinen måste änyo göra en harpa. Han hör att björkträd gråta över sin lott i livet och säger till trädet: "Gråta skall du snart av glädje. Hög-ljudt skall av fröjd du jubla." Sedan gör han en ny harpa:

Högg av björkens stam en harpa,
 Slöjdade en dag om sommarn,
 Sökte forma strängaspelet —
 Gjorde moderträt till harpan
 Kupan till sin nya glädje,
 Och av stadig björk var kupan.

Därefter frågar han sig: "Vadan skola skruvar tagas, vadan pinner fås till harpan?" En gök galer i en ek och det nedfaller guld från gökens tunga:

Härav fingo harpan skruvar
 Pinnarna till masurkupan.

W. säger:

Någonting ännu dock saknas
 Strängar fem i harpan fela:
 Vadan skola strängar skaffas?

Han söker i lunden efter strängar och träffar en jungfru, som väntar på sin älskade. Han ber henne om några hårstrån av hennes lockar till strängar "att åt glädjen toner giva".

Flickan gav de hår han äskat,
 Gav av sina mjuka lockar,

Skänkte honom fem, sex hårstrån
 Räckte honom än det sjunde:
 Därav äro harpans strängar,
 Tonerna i glädjens redskap.

Sedan spelar han:

Satte sig på lägsta stenen,
 Uppå trappan byggd av hållar,
 Tog i händerna sin harpa
 Glädjen närmare intill sig,
 Vände kupan upp mot himlen
 Stödjande dess knop mot knäna
 Stämde strängarna med omsorg
 Bragte tonerna i samklang.
 Stämnda fick han harpans strängar
 Fick sin kantele i ordning
 Tog den under sina händer
 Över sina knän på tvären
 Lät nu sina tio naglar,
 Fem av sina fingerspetsar
 Över strängaspelet fara,
 Av och an på harpan löpa. —
 Lätthänd och med mjuka fingrar
 Krökande sin tumme utåt,
 Nu blev ljud i masurkupan —
 Glättigt ljödo jungfruns hårstrån,
 Väinämöinens fingrar spela
 Strängarna i harpan klinga
 Bergen dåna, hållar braka,
 Alla klippor återskalla.

Det är dessa båda episoder om kantelens skapande, som givit upphov till kantelens stora berömmelse. Att de voro ett med Kalevalasången redan från början betvivlades i början ej, men Julius Krohn kom dock till annat resultat. Krohn²⁶ konstaterar helt enkelt, "att alla föreningar, i vilka sången om kantelens tillkomst kan anträffas äro senare sammansättningar". Vid granskning av de båda ställena, där kantelens skapande

²⁶ J. Krohn, Finska litteraturens historia I. Kalevala. Övers. av E. Nervander, Helsingfors 1891, s. 264 ff.

omtalas, finner han, att två olika versioner måste föreligga. Av dessa är den första den sannolikt yngsta och bildad efter den senare. Båtfärden härrör från sänger sjungna huvudsakligen i ryska Karelen, kantelens skapande av björken däremot från ingermanländska området och Estland. Sedan anförs även några sångversioner från Estland (s. 270 ff), däribland följande (s. 272):

Skall om Vanemuine jag sjunga,
Han, som ägde gyllne harpan,
Kantelen med silverbotten,
Strängarna av Juttas lockar?

Betydelsefullast är dock en sång från Estland meddelad av Neus.⁵⁷ Balladen handlar om en brud, som mördats av sina svägerskor och sänkts i en mosse. Ur hennes lik uppväxer en björk.

Was ward aus der Birk erschaffen?
Birke ward zur Harf umbildet.
Umgeschnitzt zu einer Geige.
Woraus ward die Wand der Harfe?
Aus des Lachses langen Kinnladen,
Aus des Hechtes harten Zähnen.
Woraus sind der Harfe Saiten?
Aus dem Haar des holden Bräutchens.

Karle Krohn²⁸ har närmare granskat en del varianter av denna sång. Balladen finnes i 19 uppteckningar, därav 5 från östra Estland, 3 från mellersta och 1 från västra, söder därom i norra Livland, 4 från Pernauområdet i väster, 5 från mellersta (Fellinområdet) och 1 från östra (Dorpatområdet). Han talar även direkt om, att denna estniska sång "tjänat till förebild" för Kaleval-episoden.

²⁷ Estn. Volksl. nr 13 s. 56.

²⁸ Die geographische Verbreitung estnischer Lieder, Kuopio 1892, s. 15.

Balladen förekommer emellertid även längre åt söder. En lettisk sång meddelas av Ulman.²⁹ En moder saknar sin yngsta dotter, som drunknat i en bäck. Bäckens kastar hennes lik upp på stranden, där en lind uppväxer.

Kommt der Bruder, und eine Harfe
Schnitzt er aus der Linde Asten.
Auf ihr spielend ruft er aus:
Schön klinget meine Lindenharte!

Modern säger, att detta är hans systems själ.

Nesselmann³⁰ har en liknande litauisk sång. Längre åt söder finnes balladen å slovakiskt område. Där är det två spelmän, som göra en fiol av trädet. Från Slovakien har balladen nått Tysklands sydgräns i Schlesien. En al uppväxer och tre spelmän komma för att skära en fiol (Fiedel). Då talar alen:

Geht hin ihr stolze Spielleut drei
Geigt ihr das Liedchen von mir.³¹

Bland tyska befolkningen i Krain (Gottsche) är den upptecknad av Hauffen.³²

I övrigt finnes balladen i flera polska varianter och även på ryskt område.³³

De flesta slovakiska former av visan överensstämma däri, att ett träd (en björk, lind, lönn, fläderbuske, pil) upp-

²⁹ Lit. Volkslieder 1874, s. 199. Tagen från Dorpater Jahrb. 1834. Medd. i R. Köhler, Aufsätze, Berlin 1894, s. 15.

³⁰ Lit. Volksl. 1853 nr 378.

³¹ Fr. Böhme, Deutscher Liederhort I, s. 26, nr 8.

³² Gottschee 1895, s. 263.

³³ I Lillryssland förekommer även, att spelmännen direkt göra en "lyra" med strängar av den mördades tarmar. Även finnes en var., där spelmännen finna en fiol hängande på trädet. Se Bolte-Polyvka, anf. st. s. 268 f.

växer. I de flesta fall göres ett stråk-instrument med strängar av den mörda-des här. Dock förekommer även, att en pipa bildas av en gren av trädet. Dock är avgjort stränginstrumentet det vanli-gaste, åtminstone i visorna (bland sagor-na är däremot pipan lika ofta före-trädd)³⁴. Märkligt nog förekommer for-men, att en del av liket direkt användes till instrumentet, mera sällan.

Emellertid har en nordisk ballad upp-tagit denna form. Den vanliga svenska visan är:

[Av tvenne systrar får den yngsta en friare.
Den äldsta stöter systemen i sjön:]

Det bodde en spelman vid den strand,
Han såg ut på sjön, var liket sam.
På stranden skön jungfrun upp han tar
Och gör utav henne en harpa så rar.
Han tog den jungfruns snövita bröst
Den harpan månd klinga med ljuvlig röst.
Så tog han den jungfruns fingrar små,
Och gjorde i harpan skruvar däri.
Han tog den jungfruns gullgula hår,
Och gjorde harposträngar därå.³⁵

³⁴ Bland sigenarna i Siebenbürgen finnes en del sagor om fiolens skapande (citerade i min förut nämnda studie s. 132 f. och 144). I en av dessa kommer älvdrottningen med en låda och en stav. "Tag här av mitt huvud och spänn det över kistan", säger hon, och när man stryker över strängarna, strömma melodier, som än göra hjärtat sorgset än glatt. I en annan sigenarsaga gör djävulen en fiol åt en flicka. Av hennes fader förfärdigade han en låda, av hennes fyra bröder fyra strängar, av modern en stråke och av hennes hår tagel till den. Sedan skrattar djävulen och säger: "Om du ser din älskade, så spela, och du skall locka honom till dig."

³⁵ Geijer-Afzelius, Svenska folkvisor nr 16:1. Om de svenska varianterna se i övrigt T. Nor-lind, Studier i sv. folklöre, s. 139 ff. En form är intressant, där av fingrarna göras "fiolenycklar" till fiolen (jfr. Sv. Grundtvig, Dan-marks gamle folkeviser II, s. 509). Skulle möj-ligen en nyckelharpa avses?

FIG. 21. AATTO WIRTTA [ADOLF ACHILLES ÖCKER-STRÖM] PÅ SKANSEN SEPT. 1896.

Balladen förekommer för övrigt även i Norge, Danmark, Färöarna, Island och England (jämte Skottland och Irland). Den engelska formen är rätt intressant, enär här i flera varianter återkommer samma frågeform som i Kalevala och i den estniska folkvisan.

What did he doe with her brest-bone?
He made him a violl to play thereupon.
What did he doe with her fingers so small?
He made him peggs to his violl withall.
What did he doe with her nose-ridge?
Unto his violl be made him a bridge.
What did he doe with her veynes so blew?
He made him strings to his violl thereto.³⁶

Att kategoriskt bestämma denna bal-lads ursprungsland, är naturligtvis ej möjligt. Den svenska formen visar dock de renaste dragen, och Sv. Grundtvig synes böjd för att anse den som den ur-

³⁶ H. Child, Eng. ballads nr 10.

FIG. 22. KANTELESPELAREN FINCKE PÅ SKANSEN
AUG. 1905.

sprungliga. Bolte talar även om den *svenska* visan med dess versioner i Norge, Danmark, Färöarna och Island och säger till sist om hela balladen: "Die skandinavische Ballade, die nach England wie nach Deutschland und Estland gedrun gen ist."³⁷

Det torde av det anförda framgå, att Kalevala ej är någon "historisk källa" för kantelens härkomst eller ålder.

³⁷ Bolte-Polívka s. 271 och 276. — I samband härmed kan nämnas, att ämnet som sådant även förekommer i sagor spridda över hela Europa, ja t. o. m. Afrika och Asien (se Bolte-Polívka I, s. 260—276; jfr. om sagorna och deras innehåll även i min översikt i Stud. i sv. fklöre s. 143 ff.). I sagorna är det mestadels en pipa gjord av ett den mördades bröstben. Endast i de slaviska varianterna är det visans stränginstrument, som även fått ingå i sagoformen. Intressant är dock att se, huruledes i Indien en form finnes med "fiddle" av bamburör (en vinna?) (A. Campbell, Santal folk tales, 1892 s. 52). I en berbisk saka (Nordafrika) spännes den mördades skinn över en trumma. Sedan röjer trumman mordet (Bolte-Polívka s. 274).

Tvärtom är kanteleepisoden ett tydligt lån från Estland. Ej heller är kanteleinstrumentets förekomst i balladen ett konstant drag. Tvärtom förekommer instrumentet nämnt endast i Kalevala och de estniska balladerna.

Kantele (kanklys) förekommer för övrigt endast sällan i poesien. Med undantag av de till Kalevalakretsen hörande finska sångerna finnes instrumentet endast då och då omtalat i lettiska och litauiska visor. Hos Nesselmann (Dainos Littauische Volkslieder, 1853) söker man namnet förgäves. Tetzner (Dainos Litauische Volksgesänge) nämner det endast en gång i en skämtvisa om kungens bröllop: "Der Bär trompetet den Zapfenstreich, Dann spielt der Storch die Kanklys sogleich", (s. 99). I en sång av 1896 över den litauiske nationaldiktaren Christian Donalitus (1714—1780) heter det: "Die Kanklys tönt. Es hallet schwermütig, weich und traut." En lettisk folkvisa (citerad hos Tetzner, s. 59 f.) talar om en man, som planterar en böna, vilken växer upp i himmelen: "Sitzend sah ich Gottes Sohn dort. Sitzen an des Tisches Ende, Eine goldne Kohklis rühren Und mit Roten Äpfeln spielen." I Rich. Löbells studie "Über litauische Volkspoese" finnes instrumentet endast omnämnt med följande ord: "Auf ihrer Harfe ist die litauische Poesie ein herzynig schöner Ton" (s. 39). Hos Leskien-Brugmans Litauische Volkslieder und Märchen (1882) har jag ej heller funnit det omnämnt. A. Launis, som ägnat den estniska folkmusiken en ingående studie (Über Art, Entstehung und Verbreitung der estnisch-finnischen Runenmelodien, Helsingfors 1910), meddelar intet om nå-

FIG. 23. "MISTÄS LUTET, KUSTAS TULET" I SÄTTNING FÖR KANTELE.*

got instrument, utan torde alla de av honom undersökta melodierna ha sjungits utan ackompanjement.

Det är ju möjligt att allt detta beror på, att översättningarna äro dåliga. Tetzner beklagar sig över, att man översatt den litauiska poesien så illa och anför särskilt Rhesa och Nesselmann, vilka saknat kunskap av kanklysinstrumentet (Globus s. 113).

Även i Finland omtalas kantelen blott i Kalevalavarianterna, något som även är naturligt, då instrumentet endast förekommit i sydöstra hörnet.

Såväl hos letter (litauer) som finnar har instrumentet endast haft en mycket begränsad användning, nämligen som ackompanjementsinstrument vid de veka,

lyriska sångerna. Kantelen hörde hemma i den slutna allvarliga kretsen och nådde ej fram till den stora folkfesten, därför har den också saknats, där glädjen varit rådande. Varken vid bröllop, julfest, höst eller vårfest har kantelens toner ljudit.

En orsak till denna ringa användning av kantelen är att söka däri, att tonen, på grund av den primitiva resonansbotten, var så spröd. Ehuru instrumentet själv torde vara mycket gammalt, blev det ej föremål för sådan omtanke, att några nya klangmöjligheter utexperimenterades. Det talas visserligen om lyxinstrument på litauiskt område (se t. ex. det stora Königsbergsinstrumentet), något som utvisar, att man hyste stor kärlek till det, men dessa ornamentala

* Ur A. Ockenström—Ilm. Krohn, Säveleitä Kanteleelle. 2. Helsingf. 1901.

utsmyckningar förändra intet på resonansbotten eller strängarnas antal.

Det är lätt att förstå, varför ej instrumentet rätt kunde utveckla sig. I början av denna uppsats nämnde jag, att kantelen bildade en grupp för sig utan direkt förbindelse med andra typer. Sådant plägar i allmänhet även isolera i tekniskt hänseende, då inga impulser utifrån komma, som ge uppfinningsförmågan nya idéer. Först med våra dagars tekniskt utvecklade hjälpmedel har det lyckats att fullkomna kantelen.

Man kan då med skäl fråga sig, huru det varit möjligt, att instrumentet kunnat bli så vida känt, uteslutande genom Kalevala. Liksom Kalevala blivit symbolen för den finska nationella andan, så har kantelen blivit ett uttryck för den nationella dikten och sången. Den nyvaknande nationalitetskänslan har kraft något inhemskt folkligt att samla sig omkring. Då Kalevala talar om kantelen, blir tonen så varm, att den oemotståndligt rycker alla med. Det ligger en hänförelse som ingenstädes, och det är som om man hörde det finska folkets eget hjärta slå. Det är sången om sor-

gen, som tär på sinnet, men som adlar och fördjupar. Det är sången, som befriar och upphöjer, hänför och berusar. Man höre blott klangen i en dikt som denna (ur Lönnrot, Kanteletar):

Kantelen av sorg är bildad,
 Av bekymmer sammanfogad;
 kupan gjord av hårda dagar,
 utav hjärtequal dess stomme;
 strängarna av bittra smärtor,
 skruvarna av motgång smidda;
 därför kantelen ej klingar,
 klingar ej i glättig yra;
 därför inga jubeltoner
 kunna ljuda från dess strängar,
 då han är av sorger bildad,
 av bekymmer sammanfogad.

Kantelen är nu ej mera ett litet obetydligt, klanglöst instrument med få strängar. Klar och fyllig ljuder tonen från ett triumferande instrument, skapt att giva uttryck för ett folk, som vunnit sina drömmars mål. Det ljuder av hänryckning och glädje. Sorgens tid är förbi — av sång är glädje vunnen.

Måtte kantelen ännu länge ljuda och sjunga om ett folk, som tror på sig själv och sina toners makt!

STUDIER I SENANTIK TEXTIL KONST. NÅGRA SKAFTVÄVNADER.

AV

VIVI SYLWAN.

Textilerna ha i stort sett fångat forskarnas intresse förnämligast genom sin dekorativa stil och dess betydelse, genom sin plats i kulturmiljön och i världshandeln. Från vetenskaplig synpunkt har i allmänhet den tekniska sidan av saken varit mindre beaktad. Visserligen ha benämningarna på tyger och den därmed sammanhängande produktionsfrågan länge varit föremål för studier, som även tangerat tekniken; arkeologiska textilfynd ha under de senaste decennierna undersökts efter moderna principer och avhandlingar av etnologisk och filologisk natur ha behandlat vävstolar, verktyg och metoder, men någon genomförd teknisk analys av själva vävnaderna och en därpå byggd jämförande framställning av de textila teknikernas utveckling finnes, så vitt jag vet, ej. Ej heller synes det mig som skulle de moderna forskare, vilka sysslat med textilier, i allmänhet haft blicken öppen för teknikens betydelse för mönsternas bildning och utveckling, för själva tillverkningsproblemet och för att studiet av detta först och främst bör

gälla föremålen — att en lösning av det samma, så vitt den är möjlig, endast kan finnas genom en analys av dem.

Textila beskrivningar resultera också ofta vad tekniken angår i någon vedertagen benämning som brokatell, damast o. s. v. Damast t. ex. skulle i ordets äldsta bemärkelse enligt Heiden¹ vara ett tyg, som i typ närmar sig vissa ganska rikt mönstrade härledning av s. k. gåsögonsvävnad med kypertartad grundbindning. Före 1300-talet tyckas dessa tyger varit vävda med tuskafts grundvävnad, mönstrad genom att inslagstrådarna springa över flera varptrådar och omvänt. Sådana vävnader finnas redan bland de egyptiska gravfynden. För oss innebär benämningen damast något annat. Mönstret i tyger med detta namn bildas visserligen fortfarande genom motsättning mellan varp och inslag i lika grad, men dessa motsättningar framträda i grundvävnaden, som är atlas eller satin, fem- eller flerbundiga, med bindepunkter-

¹ Heiden: *Textilkunde*, Stuttgart 1904, s. 144 Abb. 55.

na i oregelbunden ordning inom rapporten. Detta sätt att skapa en synnerligen fast yta med effekten antingen i varpen eller inslaget uppträder av allt att döma först mot 1300-talets slut. Enligt en del författare skulle damasten kommit till Europa från Damaskus med korstågen, enligt andra tidigare, andra åter senare. Kan namnet påvisas så tidigt som på 1000-talet har det därmed betecknade tyget med all säkerhet ej varit det vi nu kalla damast. Det är ej min avsikt att här diskutera denna fråga. Jag har endast velat påpeka hur ytterst vanskligt det är att lägga ord, vilkas betydelse ej är fullt utredd, till grund för beskrivningar. Att bygga en teknisk utredning på benämningar från olika århundraden utan en ytterst noggrann undersökning skulle därför vara lönlöst. I fyndbeskrivningar eller annan modern vetenskaplig litteratur är än så länge en definition å brukade benämningar, där dessa ej äro fullt klara, synnerligen önskvärd. Då vårt vetenskapliga språk på detta område tyvärr ännu saknar fixerade och gängse uttryck, äro omskrivningar oundgängliga i varje skildring av textil teknik, som därför lätt blir behäftad med en viss tyngd. Den moderna maskintekniken har väl ett sådant språk till sitt förfogande, men den står relativt främmande för en del äldre och primitiva vävsätt. Dessutom äro denna maskintekniks termer kanhända mera svårtydda för icke-fackmannen än en beskrivning med språkets vanliga ord.

Att genomföra en analys av ovan antydd art av siden och andra tyger har emellertid sina svårigheter. Frånsett de djupgående och vittomfattande tekniska och teknikhistoriska kunskaper, som ford-

ras därtill, erbjuder materialets spridning över större delen av vårt klot vissa hinder. Visserligen har Falke och andra vetenskapsmän sammanställt och inordnat, skildrat och daterat de förnämsta representanterna av väveriets produkter, men dels äro teknikerna, som sagt, ytterst sparsamt behandlade, dels äro de enklare tygerna nästan alldeles förbisedda. Att taga dem med i de arbeten, som omfatta de stora epokerna, skulle säkerligen bliva för betungande, men de äro värda mera uppmärksamhet än som hittills ägnats dem. De representera ofta de utomordentligt intressanta övergångsstaderna liksom de i allmänhet visa vägen för mönsternas och även för teknikernas överflyttande till den folkliga konstens område.

En någorlunda enhetligt lagd undersökning av analoga föremål i olika samlingar skulle vara av utomordentligt stort värde, men är väl tyvärr ogenomförbar. Vad den enskilde dock nu lämpligast kan göra är detaljstudier över en eller annan grupp, som ligger inom hans räckhåll. Sådana studier äro även ägnade att klargöra, vilka förkunskaper som fordras för en verklig fördjupning av ämnet. Under en resa, som jag, tack vare ett understöd från Längmanska Kulturfonden, gjorde i slutet av 1921, fick jag tillfälle att undersöka en del textiler från olika länder och perioder. Denna studie är ett försök att framlägga vissa resultat från dessa undersökningar. Det gäller några mönstrade tyger från de första århundradena av vår tideräkning. Jag kallar den grupp till vilken de höra med avsikt *tyger* i motsats till tapissierier och vävnader, mönstrade genom inplockning eller

insnärjning, sådana som vi i dagligt tal kalla konstvävnader. Utan att för framtiden binda mig vid nedanstående definition, förstår jag i denna uppsats med *tyger* vävnader, där mönstret är ett med stoffet på så sätt, att varp och inslag samtidigt bilda tyget, dess yta och mönster; att varp och inslag gå vinkelrätt mot varandra samt att tillverkningen i vävstolen helt behärras av solv, skaft, trampor och skyttel.

De ovannämnda undersökningarna gävo vid handen att de här omtalade tygerna äro vävda efter tämligen enahanda metoder, vare sig de äro av silke, ylle eller något annat material. Till dem kunna hänföras de genom Falke och andra författare kända siden- och ylletygerna, de av mig i början omnämnda, av Heiden som damast betecknade vävnaderna samt några mer eller mindre kända species av liknande kategorier intill tiden omkr. 700. En del till denna tidpunkt och de närmast följande århundradena hänförda tyger visa nämligen försök till mera omväxlande bindningsmetoder, som troligen stamma från Syrien eller Mesopotamien. Då man vet att Bagdads vävskolor på 800-talet nått en hög berömmelse, torde det ej vara för djärvt att anse denna stad som hemorten för åtminstone en del av dessa nybildningar, så mycket mer som de förekomma i senare stoffer, märkta *Bagdad*.

Grundprincipen för mönstervävningen i de tidiga tyger, det här är fråga om, gäller än, metoderna ha endast under århundradenas lopp ytterligare fullkomnats. Tygerna bära själva vittne om den sinrika apparat med vilken de tillverkats. Denna vävstol måste varit ganska

komplicerad och har i viss mån arbetat mekaniskt. Med detta ord menar jag ej en maskinell verksamhet, utan att anordningarna för mönstervävningen, ehuru de sköttes med handkraft, voro av den art att allt fungerade i förut bestämt sammanhang; att således en godtycklig skötsel av verktygen i de flesta fall var utesluten.

Gemensamt för dessa tyger, av vilka jag här endast tänker behandla ett fåtal, är, att varpen är osynlig åtminstone på rätan, i varje fall avsedd att vara det samt att inslaget helt bildar tygets yta, såväl botten som mönster. De senare framställas medelst färgverkan eller en fördjupad kontur. Den lilla tekniskt avskilda grupp, som är föremål för denna studie, omfattar de äldsta senantikt inflyerade sidentygerna och en del från Egypten stammande ylletyger, kompletterade med några fragment i ylle och silke från utgrävningarna i den central-asiatiska öknen; från Hedins och framför allt från Aurel Steins storartade fynd, tyvärr för mig hittills endast tillgängliga i bild.

Vävsystemen i dessa de *äldsta* kända *mönstrade tygerna* av ovan angiven art, de må vara av ylle, silke eller annat material, äro byggda på tuskaftsbindningar eller kanske rättare på kombinationer av sådana. Fig. 1 visar diagrammet för en vanlig tuskaft, där inslaget floterar (går) över en och under en varptråd, omväxlande vid vartannat inslag. Fig. 2 visar en skenbar utveckling. Där floterar inslaget över tre och under en varptråd i alternerande skälbildningar. Jag har tagit motsättningen mellan dessa båda därför, att de förekomma i samma tyg, tillhörande de schweiziska påbygg-

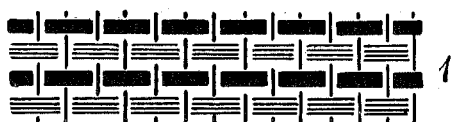

FIG. 1. DIAGRAM FÖR TUSKAFTSBINDNING.

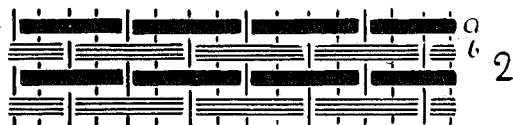
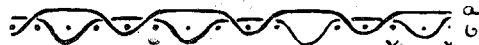

FIG. 2. DIAGRAM FÖR BINDNING I TYG FRÅN ROBENHAUSEN, SCHWEIZ. X VARPTRÅD, BORTFALLER.

nadsfynden². Genom inslagstrådarnas läge på rätsidan packas de så tätt tillsammans att de helt täcka varpen. Härvid blir dock endast varannan varptråd verkligt bindande, varannan blir löst ligande på avigsidan. Om tyget vävdes färdigt endast på detta sätt skulle dessa lösa trådar falla bort (fig. 2 x). De hindras därifrån genom att detta inslags-system endast är inskjutet mellan vanlig tuskaftvävnad (fig. 1), antagligen för att bilda en pryddande rand. Denna form är alltså endast en utbyggnad på det ursprungliga tuskaftssystemet. Från denna urtyp ha emellertid med tämligen stor säkerhet de äldsta kypertvävnaderna härletts. Likaså får man väl antaga att vissa "gåsögons"-typer byggda på tuskaftsbindingar här ha sitt upphov.

En annan härledning av denna typ är den i fig. 3 avbildade bindningen, som representerar ett utomordentligt stort tekniskt framsteg. Genom att kasta om kombinationen över tre och under en i fig. 2 till även under tre och över en, med den motsättning som diagrammet i fig. 3 visar, har man bundit de lösa trådarna i fig. 2 eller kanske rättare använt dem som fyllnadstrådar i vävnaden. Man har dessutom vunnit ännu en sak.

² Lithberg: Svensk korgslöjd. Rig 1921. H. 3—4, s. 120. Tygstycke, Robenhausen, Schweiz, stenålderns slut.

Genom att från rätsidan räknat den tre varptrådar täckande övre inslagstråden även täcker den över en — den mellersta av dessa tre varptrådar — floterande undre och från baksidan räknat omvänt, äro förutsättningarna givna för en tvåsidig vävnad, på ömse sidor lika i struktur, men efter behag olika i färg. Ett i två färger mönstrat tyg åstadkommes genom att växla dessa färger, så att den ena sidans färg går över till den andra sidan och omvänt. Denna färgväxling sker på två och två trådar, som diagrammet fig. 4 a, b, c och d visa. Mönstret framträder som nämnt lika på båda sidor, men motsatt i färg. Beträffande trådsystemet framgår av fig. 3, att var fjärde varptråd binder inslagstråden i samma inslag; att vartannat inslag å de respektive sidorna är lika; att endast varannan varptråd är bindande under det att varannan bildar motstånd och ökar inslagsbredden under inslagstråden, vilken bildar yta och täcker nästa (undre) inslags bindepunkt. Dessa fyra, två och två för olika ändamål fungerande, varptrådar bilda två varpsystem, det ena bindande, det andra, egentligen endast sekunderande det förra, skulle jag vilja kalla stödjande. För de bindande varptrådarna ha använts två, för de stödjande ett skaft. Det sistnämnda arbetar gemensamt med de båda förra på så sätt,

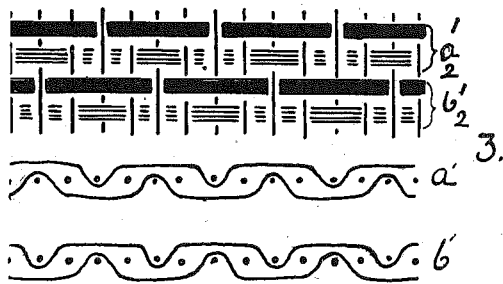

FIG. 3. DIAGRAM FÖR TRESKAFTSBINDNING I SENANTIKA, CENTRALASIATISKA OCH KINESISKA (?) TYGER. INSLAG A¹ OCH B¹ MOTSVARA INSLAG A OCH B I FIG. 2. DE MED KLAMMER SAMMANBUNDNA INSLAGEN TÄCKA VARANDRA.

att det alltid sänkes för översidans (fig. 3 a¹, b¹) och höjes för undersidans (fig. 3 a², b²) inslag. Detta treskaftssystem har dock endast skaftantalet gemensamt med vad vi kalla kypert. Solvningen är här en vanlig obruten spetslösning. I diagrammet fig. 5 se vi en variant, som ytterligare avlägsnat sig från grundtypen. Den har fyra skaft, som i de båda varpsystemen arbeta intimt förenade och även spetslösning. Bindningen är från ett mycket grovt linnefragment, ett egyptiskt gravfynd, tillhörande museet i Düsseldorf. Inslagstrådarna i detta fragment täcka ej varandra, något som väsentligen torde bero på garnets grovleksförhållande. I varpen är var tredje tråd mycket fin, de båda mellanliggande liksom inslaget ganska grova. Fragmentet är av intresse för dess båda tydligt markerade varpsystem. Dessutom är det möjligt, att denna variation är använd i de kinesiska i Centralasien funna sidentygerna. Tyvärr är det mig omöjligt att nu yttra mig något närmare därom, då jag som nämnt ej varit i tillfälle att undersöka dessa. En avgjord varpripska-

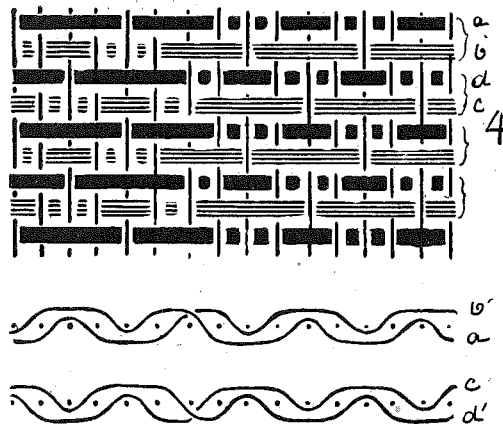

FIG. 4. DIAGRAM FÖR FÄRGVÄXLING I TYF FIG. 3.

raktär med till synes skarpt avgränsade mönsterkonturer, starkt framträdande på avbildningarna, har gjort mig villrådig i fråga om dessa tyger. Så mycket kan dock med bestämdhet sägas att antingen är system fig. 3 eller 5 använt.

Diagrammet, fig. 6, visar teknikens nästa stadium. Jag tänker visserligen här ej sysselsätta mig med de vävnader, där detta system bildar grundvävnaden, men sammanhanget i utvecklingen blir klarare om man medtager denna bindning, som spelat en otroligt stor roll i sidenväveriets historia. Som synes av diagrammet äro över- och undersidorna olika. Man kan alltså verkligen tala om en rät- och avigsida. Rätans inslag bindes av var sjätte varptråd och vart tredje inslag är lika. Alltså ett treskaftssystem. För avigsidan i denna treskaftstyp är använt det undre bindningssystemet i fig. 5, om satt i treskaftat kypertsystem. Här följer alltså liksom i system 3 avigsidans skaftantal rätsidans; här ha likaså sammanförts två system, vilka dock ha vardera tre skaft, tillsam-

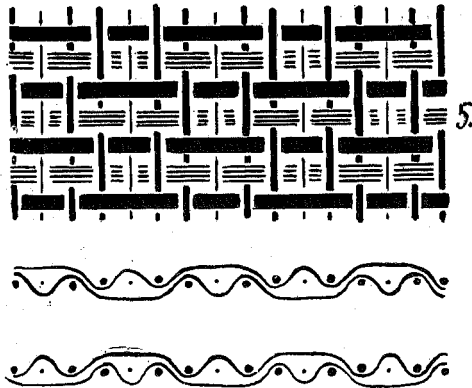

FIG. 5. DIAGRAM FÖR BINDNING I SENANTIK VÄVNAD. DÜSSELDORFS MUSEUM.

mans sex. Av dessa ha vid vävandet ett av rätans och ett av avigsidans skaft i bestämd ordning följts åt. Grundprincipen i tyger, vävda enligt system fig. 6, är alldeles densamma som i dem vävda enligt system fig. 3, oaktat det senare är byggt på tuskaftsbindningar medan det förra har kypertbindning, som, vad tygets räta beträffar, ger en ren inslagseffekt, men för avigsidan en blandad sådan. Liksom system fig. 3 har system fig. 6 två varpsystem, det ena bindande, bildat av varannan tråd och använt för båda vävskikten, det andra, stödjande, bildat av de mellanliggande trådarna och med samma funktioner som i system 3. I mönstrade tyger framträder väl mönstret klart å avigsidan, men på grund av de olika bindningssystemen äro sidorna dock väsentligt skilda till sitt utseende. Rätans företer, tack vare baksidans vävsätt, en vanlig treskaftad kypert med bindningspunkterna djupt sänkta. Avigsidan ger däremot en tämligen virrig effekt. Ett inslags trådar glida nämligen här över öm-

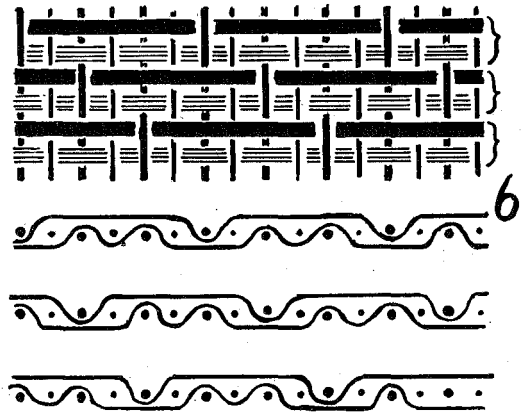

FIG. 6. DIAGRAM FÖR TRESKAFTSKYPERT MED SEXSKAFTAD BINDNING I SENANTIKA SIDEN. DE MED KLAMMER SAMMANBUNDNA INSLAGEN FÖLJAS ÅT.

som i näst föregående, ömsom i näst efterföljande inslagsläge. I polykroma tyger ökas det virriga intrycket genom att de olika färger, som i respektive inslag ej användas för rätans, men äro genomgående i tyget, löpa tillsammans. Vid färgombyte blir mönsterkonturen skarpt avgränsad på rätan, ej sällan markerad av en nästan fördjupad linje, en egenskap som senare utnyttjats i mönstrade enfärgade tyger. Den vidare utvecklingen i detta system är synnerligen enkel. Man övergår vad rätan beträffar till fyra-, någon gång till femskaftssystem i kypert, d. v. s. att var åttonde respektive tionde varpstråd blir bindande, under det att avigsidan alltjämt bibehåller det gamla treskaftssystemet. Den treskaftade kyperten är dock den allmännast brukade. Den förekommer i de flesta siden-tyger ända in på 1100-talet och ej endast i den produktion, som tillhör Västasien och Medelhavsländerna eller utgått därifrån. Att döma av bevarat material

har den även under samma tid varit använd i Kina och Japan³.

Ytutseendet på tyger, vävda med bindning 3 närma sig i allmänhet varprips. Ibland är denna starkt betonad, ibland nästan utjämnad. Någon gång framträder även en kypertartad yta. Denna variation hänger samman med materialet och vävnadens täthet. Denna beror på varptrådarnas grovlek och avstånd från varandra, på inslagets grovlek, sning, smidighet och packning. En sådan likhet mellan rips och kypert finna vi ej sällan i våra grova hästtäckan eller hos bottenvävnaden i en del ryor. En verklig kypert uppstår emellertid i treskafts vävnaden använd för mönstrade tyger, nämligen när färgväxlingen går diagonalt, men blir ju då endast en linje, ej en yta. I de fast vävda sidentygerna i Sens liknar ytan närmast atlas, vilket de ha gemensamt med den fina sexskaftstypen, något som förklarar förväxlingen mellan dessa senantikens tyger och damast.

De vävnadstyper, som jag här ovan beskrivit, kunna i sin enklaste typ, den enfärgade omönstrade, mycket väl varit vävda i en vävstol nära besläktad med den gammalegyptiska horisontala. Jag kan emellertid av flera skäl ej här ingå på detaljer i vävstolsfrågan. Det torde för övrigt, hur intressant det än kan vara, ej vara nödvändigt för de resultat jag här åsyftar. Visserligen är detta problem ofta behandlat både filologiskt och tekniskt, men för den nära konfrontering med tygerna själva, som här skulle

komma i fråga, är det ej tillräckligt utrett. En sådan sammanföring skulle endast komma oreda åstad. Det är säkerligen mera givande att fortfarande hålla sig till vad tygerna själva ha att säga, understött av en eller annan litterär notis. Beträffande beskrivning å vävstol, arbetsätt o. s. v. i förhållande till de mönstrade tygerna, kommer jag som hitills att använda benämningar och termer från vår egen handvävning och dess metoder. Användandet av äldre och nyare källor försvåras väsentligen därav att författarna, respektive översättarna, ganska ofta förväxla varp och inslag i sina beskrivningar å tyger. Detta beror antagligen därpå, att de fått sina uppgifter från moderna vävmästare och att varpens och inslagets funktioner i handvävstolen bytt plats i maskinvävstolen. Detta ägde delvis rum redan på 1700-talet om ej förr. Jag har själv gjort liknande erfarenheter, men fick dock av samma vävmästare, som undersökte tyget, senare bekräftat, att varpen i de senantika sidentygerna utgjordes av de osynliga trådarna med två system, under det att ytan bildades av inslagets trådar.

Innan jag övergår till undersökningen av de mönstrade tygerna och deras teknik, anser jag det lämpligast att redogöra för några litterära uppgifter, som enligt min mening stå i ett bestämt sammanhang med de ovan behandlade tekniska systemen. Jag har hämtat dem företrädesvis ur Marquardts bok "Das Privatleben der Römer"⁴, samt ur två

³ Coll Pelliot, Musée d'extrême Orient, Louvre. Ff:s egen iakttagelse å original. — Se vidare Falke: Geschichte der Seidenweberei, I, s. 87 ff., fig. 110, 116.

⁴ Marquardt, J.: Das Privatleben der Römer, Leipzig 1879, II. Die Kleidung, s. 495 ff. I en del fall äro uppgifterna föråldrade, men framställningen mycket givande. Jag har ej hänvisat till enstaka citerade ställen.

disputationsavhandlingar:: hannoveranaren Carl Johls "Die Webestühle der Griechen und Römer" och Theodor Riels "Beiträge zur Kenntnis des Gewerbes im hellenistischen Ägypten".

Det finnes några benämningar på tyger, som redan framträda före och omkr. Kristi födelse eller de första århundradena av vår tideräkning såväl hos grekiska som latinska författare och som sedan under sekler ända in i medeltiden återkomma i litteraturen med anspråk på en kvalitativt och estetiskt hög textilt rang för sina bärare. De äro *trimita*, *hexamita* och *polymita*. Den första tyckes egentligen ha förekommit i sammanhang med olika klädespersedlar och förekommer även i formen *Τριμίτος*. I latinet återfinna vi motsvarande betydelse i ordet *trilices* om "tunicae Patavinae", om vilka Martial säger att de voro så tjocka att man kunde säga av dem. Om hexamita tyckas däremot de antika författarna ej ha något att förtälja. Denna benämning förekommer egentligen i medeltiden och tyget framhålles som en av den tidiga medeltidens förnämsta produkter. Om polymita säger Plinius "Plurimis vero liciis texere, quae polymita appellant, Alexandria instituit". Ordet förekommer för övrigt på andra ställen, alltid som en beteckning på ett tyg av rang, oftast med flera färger, och dessutom som beteckning för brokiga tyger. Beträffande materialet tyder uttrycket *ῥοραξ λινουε τριμίτος* på linne. Eljest kan man på grund av bevarade tyger antaga att även ylle brukats därtill. Hexamita är som begrepp under medeltiden tämligen säkert i allmänhet knutet till materialet silke. Likaså torde det me-

deltida polymita alltid avsett sidentyger. Men Plinii notis gör det antagligt att detta tyg även utförts i annat material, då silket på hans tid var ytterst sällsynt inom det romerska riket. Riel omtalar även, på vad grund har jag ej kunnat utröna, att *Πολύμιτα*⁵ var ett finare ylletyg, av Alexandria fört i den egyptiska marknaden. Beträffande hexamita skulle jag i förbigående vilja göra ett inlägg. Marquardt anför att denna benämning skulle avsett sammet därför att den "har sex trådar". Jag har ej kunnat fastställa tiden för ordet hexamita's första förekomst, men jag skulle tro att det är före sammetens uppträädande.

Grundordet i dessa benämningar "*mita*" är en adjektiv form av det grekiska *μίτος*, som i antiken (Homeros) betydtt *tråd*, men som i senantiken med all säkerhet redan haft den betydelse, som det även har i nygrekiskan⁶, nämligen *solva*, i förbindelsen *μιταρο-βερνα* solv-käppskafft, en anordning fästad vid varpen för att åstadkomma skäl. Med sina respektive prefix skulle alltså *trimita*, *hexamita* och *polymita* helt enkelt betyda *tre-*, *sex-* och *mångsolvad*. Även vi ha i svenskt allmogespråk de textiltkniska uttrycken "fem"-, "sju-solvad" för mönster vävda med fem och sju skaft. Alltså en ren parallell. Vi använda dock nu i allmänhet hellre *skafftad* än *solvad*, då detta bättre sammanfaller med det tekniska förfaringssättet. Jag skulle för användningen av dessa grekisk-latinska benämningar och deras motsvarighet i

⁵ Riel, Theodor: o. a. a., Dissertation, Leipzig, Borna-Leipzig 1913, s. 114.

⁶ Johl, Carl: o. a. a., Dissertation Kiel. Borna-Leipzig 1917, s. 29—33.

verkligheten vilja uppställa följande hypotes. *Trimita* är den treskaftade tygtyp, som framställts med bindning enligt diagram fig. 3 och som återfinnes såväl enfärgad, som förbunden med mönstrade tyger med två, någon gång tre, mera sällan flera färger. Som mönstrad torde den dock burit namnet *polymita*, därför att för de mönstrade tygerna krävdes en anordning, som motsvarar uttrycket *mångsolvad* eller *mångskaftad*. När kyperotypen med sex skaft, *hexamita*, uppkom har *polymita* säkerligen genast använts även för denna, som troligen endast brukats i mönstrade tyger. Denna bindningsmetod uppkommer antagligen någon gång under tiden mellan 200- och 400-talen e. Kr., under den tid då sidenväverierna i Alexandria börja växa till större betydelse och före den tid, då det gamla begravningssättet i Egypten mera allmänt ersättes av det, som bevarat hela detta stora textila material. Mig veterligt är nämligen ej ett enda sidentyg i trimitatyp funnit i Egyptens jord. Silket var, innan silkesodlingen på 500-tallets mitt kom till stånd, så dyrbart att man med all säkerhet blott använt det för polykroma siden, något som förklarar att benämningen även fått betydelsen *mångfärgad*. Det är möjligen först med broderiets anspråk på släta siden som underlag eller kyrkans behov av enfärgade tyger för liturgiskt bruk som den omöstrade *hexamita*-typen kommer fram och därmed även namnet. Detta, huru ej använt i de litterära källorna, kan dock åtminstone bland tillverkarna ha varit den gängse benämningen på tekniken, kanske ett något djärvt antagande, som tills vidare får stå som sådant. Det fin-

nes emellertid i Schnüttgenmuseet i Köln, en mässhake av ett härligt violett, omöstrerat siden vävt i denna sexskaftade teknik. Den är tillskriven St. Anno och säges härstamma från omkr. år 1000. I kvalitet står det jämsides med de mönstrade tygerna från denna tid. I vardagligt tal skulle tyget benämnas atlas, som det ju dock ej är.

Dessa vävnadsformer ha under 1200—1300-talen försvunnit och lämnat rum för andra, dels direkt framvuxna ur dem, som i regensburgtygerna, dels för alldeles eller delvis nya typer. Principen för mönstervävningen lever dock kvar genom tiderna och finnes ännu som grundläggande underlag i vår maskinella tillverkning.

De här nedan behandlade mångskaftade (*polymita*) tygerna tillhöra, i den mån jag varit i tillfälle att undersöka dem, alla vad grundvävnaden beträffar treskaftstypen (*trimita*), med en reservation gjord för vad en kommande undersökning av de i Centralasien funna kinesiska sidentygerna kan bringa i dagen. Det kunde ju vara frestande nog att använda benämningarna *trimita* och *polymita* för de begrepp, som jag anser gömma sig därunder. Då det emellertid är nödvändigt att hålla vägen öppen för vidare undersökningar och ett fastställande av en benämning ofta medför oväntade konsekvenser, har jag ej genomfört dessa namn.

De mångskaftade — mönstrade — tygerna, vilken grundvävnad de än ha, ha fordrat en helt annan apparat än de enfärgade. Jag skall å ett par av de här avbildade tygerna söka avläsa, vad de ha att säga oss i detta hänseende. Tyget,

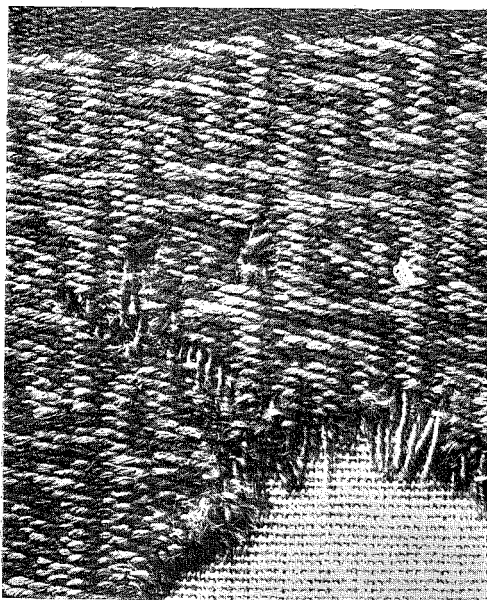

FIG. 7. MÅANDERTYG, YLLE. STRUKTURBILD.
GRAVFYND, EGYPTEN.

från vilket strukturbilden fig. 7⁷ är tagen, visar ett mönster, sammanställt av en måanderform och en ruta med en rosett, som återkommande i rader bilda ett ytmönster eller kanske rättare fylla en yta. En noggrann undersökning av bilden likasom av tyget ger följande resultat. Vid färgbyte uppstår i varpriktning en tandad kontur av inslagstrådar, som äro kortare på rätan än de vilka tillhöra den enfärgade ytan, de täcka två varptrådar (se ovan fig. 4). Rapporten går över sexton varptrådar, vilket dock ej har något särskilt att säga då stadkanter ej finnas å tygets sidor, om man undantager att rapportens trådtal, som sig bör, är delbart med fyra. Inslagsrapporten omfattar nittiotvå inslagstrådar, fyrtio på

⁷ Originalen tillhör Röhsska Konstslöjdmuseet, Göteborg. Inv. 976 — 14.

varje sida av tyget. Då vart fjärde inslag i grundvävnaden är lika, är alltså rapporten beräknad med tjugutre gånger fyra inslag och mönstret nog beräknat efter denna talställning. För att väva detta mönster fordras alltså principiellt nittiotvå olika höjningar av varptrådarna, motsvarande nittiotvå skaft eller solvgrupper. Dessa skulle möjligen kunna minskas med c:a tio, då i rosettmotivet flera lika gående inslag förekomma. Alltså minst åttio olika grepp fordras för att väva detta mönster på aderton millimeters höjd. Rapporten upprepas sedan i det *randade* ytmönstret. Det mörka tyget i mitten är vävt i samma teknik. Det finnes väl ej någon tvekan om att här använts ett i någon form mekaniserat arbetssätt, även om den arbetande kraften varit den frivilliga människohanden. Ännu mera styrkes man i sin tro på arbetets mekanisering genom att betrakta det s. k. "mänadtyget" från katedralen i Sens (Frankrike), fig. 8. Detta tillstrukturen ovanligt fina sidan har samma treskaftsgrundvävnad som måander-tyget av ylle. Mönstret är ofullständigt. Hur brett (ur mönstersynpunkt) det varit vet man ej. Däremot framgår tydligt av fragmentet att mönstret upprepat sig fullkomligt lika utan växling. Man gör här den iakttagelsen att mönstret är arrangerat i varpriktning med figurerna upprepade i inslagsriktning. Uppreppningen av mönsterrapporten sker även i inslagets förlängning. I sitt nuvarande fragmentariska tillstånd har stycket en varphöjd av ungefär fjorton cm. På denna förekomma c:a 1,200 till 1,300 olika inslag d. v. s. varphöjningar. Ett antal som avgjort inger respekt. En an-

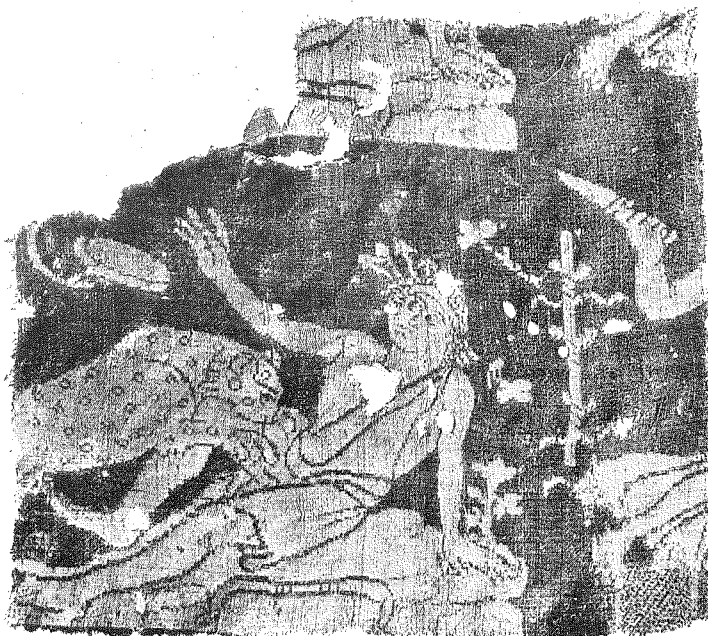

FIG. 8. MÄNADTYG, SIDEN. ST ETIENNE. SENS, FRANKRIKE. EGYPTEN (?) TROLIGEN 400-TALET.

nan iakttagelse gjord å ett siden från Antinoe, nu i Crefelds Gewebeschules museum (se Schulze, *Alte Stoffe*, fig. 16), pekar även på en noggrann gruppering av mönsterskaften, men är också på annat sätt intressant. Tyget hör visserligen till den sexskaftade "hexamita"-kyperten, men som mönstervävningen varit likadan för alla är den även i detta fall beaktansvärd. Å mönstret, som består av i diagonal rutning ställda små kvadratiska rutor med sidor i varp och inlagsriktning, har en figur blivit för hög. Vid nästa mönsterupprepning har man avlägsnat sex av rätsidans inslag. Nu skulle man ju kunnat taga bort dessa helt och hållet, men de äro i stället flyttade till ett annat ställe, där en ruta i mönstret var för låg. Detta tyder på en bestämd beräkning av mönsterrapportens

inslag. Sextalet hänger tydligen tillsammans med den treskaftade kypertbindingen. Däremot framgår av den omständigheten att ändringen kunnat ske, att mönsterinredningen gjorts i den spända varpen. Möjligen skulle man härav kunna göra en del tekniska slutledningar. Jag måste dock här nöja mig med att konstatera att det sätt, på vilket dessa vävnader tillverkats, ej egentligen kan kallas primitivt. Det har krävt tämligen komplicerade metoder och verktyg. Att rekonstruera dessa är emellertid omöjligt och skulle efter min mening än så länge vara föga givande. En rekonstruktion av tillvägagångssättet på basis av de befintliga tygerna kan dock ej skada, kanske även bidra till belysning av den dåtida dekorativa textilkonstens ställning till annan dekorativ konst. En kort re-

kapitulering av vår allmoges äldre sätt att väva en del mönster torde ge ett lämpligt underlag för nedanstående beskrivningar. Rikare mönster, som skulle upprepas, upplockades i varpen på käppar eller träblad, s. k. skälblad⁸. Metoden är gammal och dessutom tyckes den varit allmän. Den förekommer t. ex. i de prekolumbiska peruvävnaderna. Dessa skälblad voro i våra handvävstolar breda samt placerade mellan de vanliga skافتen och varpbommen. De sköttes av en, eventuellt två personer. De fördes ned mot skافتen, restes på kant och åstadkommo på detta sätt skäl. De voro dock opraktiska, man måste draga ut varje skälblad sedan det använts för att sedan åter inträda det. De ersattes därför med en tråd, som lades om de varptrådar, vilka skulle lyftas på en gång, alltså ett slags solvbildning. Denna anordning eller något liknande är det som sedermera utvecklats till en s. k. dragrustning⁹, en större apparat för manövrering av mönstersolven. Dessa solvinrättningar äro i äldre vävstolar i olika länder av tämligen olika typ, men funktionerna äro till slut dock desamma. Det finnes avbildningar av gamla kinesiska vävstolar med sådana anordningar uppbyggda över den egentliga vävstolen i flera våningar och högt uppe på en ställning har den person, som skött mönsterskaften, haft sin plats¹⁰. Liknande stolar har också funnits i Europa, där man dessutom haft

dragrustningar, som skötts av en på golvet stående person¹¹ (le métier à la grande tire). Lyon-museet har en modellserie konstruerad efter de olika utvecklingsstadier denna vävstol genomgått i Frankrike. Den tidigaste av dessa, "Jean de Calabrais" vävstol¹², uppträder på 1300-talet och har då med all säkerhet följt med norditalienska vävare, inkallade av påvarna i Avignon. Till de norditalienska städerna hade vävstolen säkerligen kommit från Sicilien, dit Roger II på 1100-talet importerat grekiska vävarefamiljer. Under det östromerska och byzantinska väldet hade sidenproduktionen med arv från Egypten och Syrien samt influens från Persien nått en sällsynt hög kultur i länderna kring Medelhavsområdet. Redan på Plinii och Martialis' tid var Nillandet berömt för sin textiltekniskt höga ståndpunkt. "Pecten Niliacus" förmodligen vävskeden anses komma från Egypten och i Alexandria skulle ju enligt den förre författaren vävnader kallade polymita haft sin upprinnelse. Då vi kunna följa dessa komplicerade vävnadsprodukter så långt, kan det ej synas för djärvt, att även förutsätta den ovan nämnda vävstolens förekomst vid samma tid. Det finnes emellertid ett land redan i antiken och i sina egna gamla berättelser berömt för sin sidenfabrikation, Kina. Vad man hittills känt av tillverknigen från detta land eller Japan har ej gått längre tillbaka än till 700—800-talet, då man dessutom där kunnat spåra

⁸ Collin, Maria: Skånsk konstvävnad, Lund 1914, s. 45 ff.

⁹ Berglund: Uppfinningarnas bok, Del VIII, s. 273 ff. Vävning.

¹⁰ Franke: Ken Tschu Fu: Ackerbau und Seidengewinnung in China, Bild II a: Das Einweben der Muster.

¹¹ Dreger: Europäische Weberei und Stickerei, Text XVI. Tafel 2 och 3, Zugstuhl.

Razy, C.: Petits modèles de métiers. Lyon 1913, s. 35 ff.

¹² Razy, C.: o. a. a., s. 28.

ett direkt persiskt-alexandriskt inflytande. Nu har genom de Steinska utgrävningarna i Centralasien¹³ ett textilt material av säkerligen ganska kosmopolitisk art kommit i dagen. Bland dessa fynd finnas de av mig omtalade tygerna med samma teknik som de senantika. Ett siden med avgjort kinesisk karaktär i Han-typ är funnet tillsammans med ett kinesiskt dokument daterat 98 f. Kr. Såväl mönsternas komposition som deras rapportsystem tyda på en verklig textil bearbetning och en större fullkomning av väveriets medel liksom på en långt äldre tradition på området än som står att finna hos de äldsta grekisk-egyptiska vävnaderna. Om en dylik tradition förtäljer även de ostasiatiska urkunderna och då den bestyrkes av dessa textila dokument, är det troligt, att en sådan framställning som Ken Tschu F'u är byggd på en verklighet, som går tillbaka till förkristen tid.

Om vi således ej med bestämdhet kunna rekonstruera tillverkningen av dessa mångskaftade tyger, kunna vi dock ungefär tänka oss den. Vi kunna likaledes, med ledning av de arbetsformer vi känna till, genom studiet av tygerna själva draga några slutsatser av intresse ej endast för tekniken. Jag skall här först påpeka några tekniska detaljer, för att sedan i sammanhang med en överblick över själva tygerna framlägga några slutsatser av mera allmän betydelse. Mönsterrapporten har varit noga beräknad, vilket jag förut påpekat. Mönsterskaften tyckes av Sens-tygen fig. 8 o. a. (se nedan)

att döma varit hart när hur många som helst. Man har så nära som möjligt följt förebildens d. v. s. teckningens linjer och för varje inslag använt en ny mönster-solvgrupp. Detta tyder, så vitt jag kan förstå, på att man till tygytan sökt överföra teckningen utan föregående textil omarbetning av motivet, något som huvudsakligen gäller de tidiga senantika, figurala tygerna. En sådan överföring från förebild till vävnad går dock ej för sig utan vidare. En rutad ritning måste ha uppgjorts, där varje rad i den ena riktningen betydde en varptråd, i den andra två inslagstrådar, någon gång tre som i några grekisk-egyptiska eller byzantinska kuddöverdrag av ylle med tre färger i samma inslagslinje. Dessa två, resp. tre färger har troligen varit på något sätt markerade på mönstret. En sådan ritning kallas en patron. Jag har i en föregående uppsats om de senantika tapisserierna¹⁴ påvisat att inslaget där haft en hjälpande uppgift vid mönstervävningen. Detta tyckes också varit förhållandet vid överföringen av mönsterpatronen till skaffinredningen, ty figurerna i de äldsta tygerna upprepas i inslagsriktning — vinkelrätt — mot varpen. En diagonal växling av mönsterna förekommer ej, varken i de äldre siden- eller ylletygerna. Den inkommer först längre fram. Mönsterna upprepas endast i lika återkommande rader. Här visa de centralasiatiska fynden en påfallande olikhet. I dem är såväl rutmönstret som motivets diagonala växling fullkomligt genomförd och textilt utarbetad (se fig. 9). Det är ju klart att en tillverkning av detta

¹³ Stein, Aurel: Serindia, Oxford 1921. Utgrävnings- och fyndberättelse.

¹⁴ Sylwan, Vivi: Studier i senantik textil konst. Rtg 1920. H. 3—4, s. 140—142.

FIG. 9. SIDEN. KINA. TUN-HUANG. 98 F. KR.

slag ej kunde åstadkommas av lekmän. Därtill krävdes utbildade fackmän, både för mönsterrapporternas uppgörande och det helas iscensättande. Likaså fordrades det precision vid utförandet. Bland de i den romerska litteraturen omtalade yrkesmännen ha dessa vävare skaffat sig ett namn. De kallades polymitarii. Sedan väven väl blivit uppsatt måste arbetet ha skett efter uppgjorda schema. Mönsterinredningens skaff arbetade i viss mån oberoende av grundskافتen. Naturligtvis måste skålbildningen ske samtidigt i båda, men någon sammankoppling var ej absolut nödvändig, ehuru rapporten naturligtvis, som i mäandertyget, fig. 7, kunde vara så ritad att det hela alltid stämde. Detta har även troligen varit fallet i trinitatypen. I den sexskافتade har jag sett prov på att samma mönsterinslag upprepas olika antal gånger i olika mönsterupprepningar, ett bevis för att sammankoppling ej skett. Själva mön-

sterrapporten och dess sätt att återkomma är ej utan vikt. I de äldre senantika tygerna upprepas mönstret endast efter vartannat. Först på ett senare stadium förekommer vända rapporter — spegelbilder — i de treskaftade ylletygerna. Visserligen finnes rätt tidiga tyger med allsidiga figurer, men det är ej detsamma som en vänd rapport. De kinesiska från århundradet före Kr. ha vänd rapport, det ena fig. 9 i två riktningar. Denna tekniska jämförelse mellan Kina och Egypten — Ostrom kan dock först genomföras efter en undersökning av de centralasiatiska fynden.

Av de senantika i treskaft vävda sidentygerna tyckas endast helt få finnas kvar, mig veterligt endast tre, tillhörande de anonyma fynden i St. Etienne's katedral i Sens. Därtill komma åtminstone två om ej flera siden från Steins utgrävningar i öknen vid Lop—Nor. Då jag ej sett dessa sista två i verkligheten, utan blott i Steins fyndberättelse "Serindia", kan jag endast på grund av de utmärkta avbildningarna hänföra dem till denna kategori. Steins liksom hans medhjälpare Andrews beskrivningar¹⁵ äro nämligen vad tekniken beträffar oklara. Det ena är som nämnt daterat 98 f. Kr., det andra av liknande typ kan med all säkerhet dateras samtidigt. Särskilt bland de senantika vävnaderna finnas i samma teknik förutom dessa tyger av siden ej så få av ylle. Att här redogöra för alla de hittills publicerade eller de som jag

¹⁵ Andrews: Ancient chinese figured silks excavated by sir Aurel Stein. Burlington Magazine, Vol. XXXVII. Nbr. CCVIII, s. 3. — CCIX, s. 71, de behandlade sidentygerna s. 75—77. — CCX, s. 147.

så gott som händelsevis under den senaste tiden fått reda på, är dels omöjligt, dels meningslöst, då det troligen finnes ett än större material. Det är först sedan man fått en översikt över detta, som man egentligen kan bedöma denna sida av den egyptiska textilproduktionen. För mig hava för ögonblicket endast de ovan omtalade sidentygerna samt de på grund av stilen äldsta ylletygerna någon egentlig betydelse.

Innan jag övergår till en kort redogörelse för mönsterna, deras stil och densnas förhållande till en del tekniska egenomligheter, meddelar jag en förteckning på de tyger, som för mig äro av vikt. En del äro här avbildade, dessutom är även angivet andra ställen för publikation. De med + betecknade äro undersökta av mig.

SIDEN:

+ S. k. mänadtyg. Fig. 8, jaktscen, rätsidans färg: botten violettbrun (purpur?), mönster i gult med ton av gammalt guld (naturfärg?). — Mönster inslagsriktning; synlig mönsterupprepning inslagsriktning. — Sens, domen; inv. n:r 16. — Chartraire, *Les Tissus anciens de Sens*, fig. 1. — Falke, *Seidenweberei*. I. Avb. 52.

+ Josefstygg, scener ur Josefs historia, färger som föregående. Mönster som föreg. Sens, domen, Inv. n:r A. B. — Chartraire, o. a. a. fig. 4. — Falke, o. a. a. I. Avb. 53.

+ Fragment, detalj antikt altare. — Färg som föreg. — Mönster som föreg. — Sens Domen Inv. n:r A. M. Beskr. Chartraire, o. a. a. s. 12.

Brokad, flera fragment, fig. 9, mönster diagonalt rutat med motst. fåglar och drakar. — Färg indigo o. gaml. guld. — Mönster i varprikning. — Aurel Stein *Serindia*. Kat. n:r T.XXII.c.0010.a., s. 785. Pl. LV. *Fyndbr.* s. 720. Tun-Huang. Dat. 98 f. Kr. — Andrews: *Ancient chinese figured silks*, *Burlington Magazine*, Vol. XXXVII, n:r CCIXI. s. 75—77. Avb. Fig. 9.

Två hopsydda fragment, fig. 10, mönster diagonalt ställda fält med motställda fabeldjur. — Färg karmosinbrunt med silvervitt. — Mönster i varprikning. — Stein, o. a. a. Kat. n:r Ch 00118, s. 963, Pl. CXI. *Fyndbr.* s. 911, Ch'ien-Fo-Tung. — Andrews: o. a. a. Fig. 10.

YLLETYGER:

+ Jaktscenstygg, fig. 11, mönster inram. av bårder, vid sidorna violettbrunt slätt tygg. — Färg violettbrunt (purpur?) med gulvitt. — Bård och slätt tygg i samma teknik. — Mönster i inslagsriktning. Mönsterrapporten upprepad endast i inslagsriktn. med undantag av bården. Egypt. gravf. — Berlin m. fl. mus. — Falke o. a. a. fig. 30. —

+ Jaktscenstygg, mönster stereotypare än förra, slätt tygg i samma teknik. Utan bårder. — Färg grönt och rött. — Mönster och mönsterupprepning i inslagsrikt. — Mönsterrapporten går i vartannat. — Egypt. gravf. — Berlin m. fl. mus. Falke, o. a. a. fig. 31.

+ Mäandertygg fig. 7, strukturbild. Mönster linjer och rosetter i rader. — Färg violettbrunt och gulvitt. — På mitt. violettbrunt, slätt tygg i samma teknik. — Mönster i inslagsrikt. upprep. i

rader i varprikt. — Egypt. gravf. Röhska Konstslöjdmuseet, Göteborg, m. fl. mus. — Lessing Gewebesml. Kgl. Mus., Berlin. Häft. 1, tavl. 1 d. — Schulze: o. a. a. Avb. 12.

Tyg, mönster i rader, åttakant. rutor, knoppbård kring varje åttkant. i mitten en fågel, vänd åt samma håll. — Färg två okända. — Mönster i inlagsrikt., upprep, i varprikt. i likhet med fig. 7. — Falke, o. a. a. fig. 29.

+ Fragment, fig. 12. Mönster i rutor med parställda lejon och pantrar. — Färg rött och vitt. — Mönster i inlagsrikt., troligen upprep. i varprikt. — Mönsterrapport vänd, ofullständig. — Musée Guimet, Paris, ej förut publicerat.

Fragment, diagonalt rutat. Rutlinjerna bildade av små lodrät stående kvadrater. — Färg: vitt, blått och rött. — Rapportupprepningen ej klar. — Stein, o. a. a. Kat. n:r N. XXIX, 001 a. Pl. XLIX, s. 265. Fyndbr. s. 238, Uiya (Lop—Nor) omkr. 300 A. D. ("Därjämte andra fynd lika romerska Egypten", Steins anm.).

Förutom de ovan anförda olika exemplaren av yllevävnader finnes som nämnt ett troligen ej så litet antal av något senare datum och med mera fulländad teknik. Dit hör från de centralasiatiska utgrävningar ett i Aug. Conradys¹⁶ bok om Hedins fynd i Lou-Lan publicerat fragment av en matta eller täcke av stort intresse. Några utomordentliga avbildningar i E. Guimets bok "Les portraits

d' Antinoé"¹⁷ visa likaledes denna teknik använd i två och tre färger med en frihet som tyder på en tämligen framskriden utveckling. Som jag förut påpekat, är det först med kännedom om ett större material av denna art, som det lönar sig att ägna denna ylletillverkning ett mera ingående studium. Jag har endast velat omnämna dessa publicerade tyger.

Det som faller först i ögonen vid en undersökning av de äldsta figurala tygerna, är den naturalistiska uppfattningen och den därmed sammanhängande linjeföringen. Den finnes i viss mån i Josefs-tyget, men den framträder starkast i jaktscenstygerna, särskilt i Sens-tyget, fig. 8 och i ylletyget fig. 11, om än på något olika sätt. De göra på mig intrycket av illustrationer. Det förra oaktat endast två motställda färger en nästan plastiskt verkande framställning av en jakthistoria, det senare en silhouettartad bild av jaktens virrvarr och liv, i sin enkelhet på gränsen till karrikatur. Med en trohet som övervunnit alla hinder har "polymitararius" sökt efterbilda och till vävnaden-ytan överflytta den konstnärliga teckningen. Något i egentlig mening textilt ha dessa bilder ej. Konstnären och vävaren ha som det tyckes ej uppfattat tyget som något olika mot väggen eller vilken annan yta som helst. Det har här endast gällt att använda tyget som material. Denna uppfattning framträder ej endast i dessa få tidiga vävnader. En stor del av tapisseri-produktionen visar samma drag, endast

¹⁶ Conrady, Aug.: Die chinesischen Handschriften und sonstigen Kleinfunde Sven Hedins in Lou-Lan. Tafel IX, fig. 2.

¹⁷ Guimet, E.: Les portraits d' Antinoé, Paris, s. 4, pl. III. Tre yllevävnader vävda i den treskaftade tekniken i två och tre färger, daterade till andra årh. A. D. (?)

att man i de tidiga tygerna har haft teckningen, måleriet, vasmålningar (?) till förebild under det att mosaikernas golv och tak i allmänhet fått tjäna tapisserivävarens intressen. Detta framgår i det senare fallet ej minst av det sätt på vilket efterbildningarna gjorts, bland annat att människor, djur och andra figurer ställts uppåt eller nedåt i allmänhet utan hänsyn till bruket av det färdiga föremålet. Visserligen har t. ex. i mäandertyget tekniken tillåtit vävaren att minutiöst efterbilda teckningen, men någon textil komposition föreligger dock ej. Teknik och material stå helt i mönstrets tjänst, någon tanke på ett omvänt förhållande tyckes ej ha funnits. Ej heller spåras, så vitt jag förstår, någon egentlig brottnings på detta område. Man använder helt enkelt tyget och de tekniska möjligheterna för vissa avsikter, som höra samman med tidens dekorativa konst. Då det gällde ett verkligt ytmönster med oändlighetskaraktär uppstod emellertid svårigheter. Mäandertyget är ett försök till ett sådant ytmönster. Det är dock ur denna synpunkt ej fullt lyckat. Ytan är väl fylld, men endast genom upprepning av ränder — bårder. Som jag förut påvisat har med all säkerhet inslagsriktningen haft en stor betydelse vid vävandet av de äldsta tygerna och därvid påverkat mönsterna. Detta framgår även av att spegelbilden, som oftast har själva *bilden* i varpriktning, först uppträder senare, då man lärt sig ekonomisera såväl för mönsternas patronering som solvning. I fig. 12 se vi ett ylletyg (fragment) med mönster av motställda djur, där rapporten endast är hälften av det färdiga mönstret. Att

detta tyg ej hör till de äldsta synes på såväl bårdens detaljer som djurens karaktär, vilken är starkt besläktad med en del djurformer i siden, tillkomna under sassanidiskt eller orientaliskt inflytande. Det verkliga ytmönstret, oändligt, i vissa fall allsidigt, och ytterst vanligt i den yngre senantika sidentillverkningen, är emellertid fullt färdigt i de båda kinesiska tygerna, fig. 9,10, från Lop—Nors öken och daterade till århundradet närmast f. Kr. Här kan man ej upptäcka minsta svårighet eller tvekan i rapporten. Den diagonala liksom den allsidiga mönsterbildningen är fullt genomförd och bär vittne om en avsiktlig, för ändamålet gjord textil komposition. Dessa siden ha en fullt utvecklade, nästan torr, möjligen av bronserna influerad stil, som avlägsnat sig så långt från naturiakttagelsen, att man skulle kunna kalla den överstiliserad. Det finnes hos dem intet, som påminner om en naiv uppfattning och dess ofta något tafatta framställningskonst. Vi kunna med fog antaga att de ha en lång teknisk och dekorativ utveckling bakom sig. Stein har också ansett deras teknik utan intresse, då den redan var fullt utvecklade när dessa tyger vävdes. För mig ställer sig denna sak något annorlunda. Bland de av Andrews beskrivna Lou-Lon-vävnaderna finnas nämligen en hel del tyger, som visserligen av honom och Stein äro hänförda till Han-perioden, men dock ej fast daterade. Tekniken på dessa är angiven som ripsartad, men ej beskriven. Av dessa äro några avgjort kinesiska, andra åter av mera västlig karaktär (möjligen Ost-Iran) och troligen av senare datum. Först när dessa undersökts, även tek-

FIG. 10. SIDEN. KINA, CH'ÏEN-FO-TUNG. TROLIGEN SAMTIDIGT MED FIG. 9.

niskt, och grupperats i förhållande till deras eventuella sammanhang med annan asiatiskt — eller grekiskt — influerad produktion kan man på allvar taga upp en behandling av problemet Östern-Västern på detta gebit. Till dess får man nöja sig med att möjligen kunna formulera frågorna något skarpare.

Det är också huvudsakligen nya problem och frågor, som frammanas av det vi veta om och kunna avläsa de senantika tyger, som bevarats till våra dagar. Vi ha sett, att antikens benämningar äro grundade på tygernas teknik. Undersökningen har visat att jämsides med en teknisk fulländning i vissa hänseenden går en något tafatt ofullkomlighet i andra. Detta sammanställt med den hellenistiska naturalismen i de äldsta tygnas mönster tyder på att dessa tillkommit i teknikens tidigare skede, innan den fullkomnats och därmed även i viss mån tagit herraväldet. Ett ytterligare bevis

för detta är att det endast finnes tre siden av den äldre treskaftade typen. Att dessa tre funnits i en katedral i Frankrike, men intet, åtminstone ej publicerat, i de egyptiska gravarna; att dessa sedan som relikhölje hamnat i Sens föranleder osökt reflexionen: ha dessa siden tyger ej tillverkats i Egypten eller ha de försvunnit ur marknaden innan det gamla begravningssättet började försvinna. Det finnes ju visserligen en annan möjlighet, den nämligen att dessa tyger från tillverkningens början endast använts för export till det romerska rikets medelpunkt, men man tycker dock att även de romerska dignetärerna i Egypten skulle burit sådana tyger. Josefstyget är på grund av bokstävernars karaktär daterbart till 400-talet vilket sammanfaller med Falkes datering och då får man troligen hänföra de båda andra Senstyperna till samma tid¹⁸. Men Falke gör dessutom en sammanställning mellan dessa tyger från Sens och det s. k. Nereidtyget från Sitten och Danielstyget från en Rhenkyrka¹⁹, nu i Düsseldorf. Dessa äro emellertid båda vävda i den sexskaftade grundvävnaden samt tyckas mig dessutom till stilen, ej endast till tekniken, något avlägsnade från Sens-tygerna. Även om de äro tillverkade under samma århundrade, ligger emellan dem en utveckling från det naturalistiska till det stilerade, som man ej kan lämna utan avseende. Att utreda förhållandet mellan de tidigaste senantika sidentygerna och deras närmaste efterföljare hör till ett senare kapitel, som kräver ett mera vitt-

¹⁸ Daterat av professor Schubarth, Berlin.

¹⁹ Falke; o. a. a., I Abb. 53, 58.

FIG. 11. JAKTSCENSTYG, YLLE. GRAVFYND. EGYPTEN.

omfattande studium och famnar över ett betydligt större och mera olikartat material.

Plinii uppgift om Alexandria som upphovsorten för *polymita* kan endast tagas som ett säkert belägg för att sådana mångskaftade tyger på hans tid tillverkades i den egyptiska metropolen samt att de genom sin egendomliga tillverkning väckte uppseende. Med fynden i de centralasiatiska platserna, gömda av öken-sanden i århundraden, har ett nytt ljus fallit över dessa skeden av textil konstutveckling. Förbindelserna med antikens serer — kineserna(?) — gick ju å ömse håll i väsentlig grad ut på att skaffa silket till det romerska riket. Såväl råmaterial som färdiga produkter infördes om ej direkt så genom mellanhänder. Med tygerna följde uppslaget till tekniken. Flera

tecken tyda även på att den ej kommit direkt, d. v. s. genom importerade vävare, utan indirekt genom resandeberättelser och de vävda förebilderna. Hade den kommit på det förra sättet, hade den säkerligen ej varit behäftad med dessa tekniska ofullkomligheter, som för Kina redan före vår tideräknings början voro sedan länge övervunna. Kan man så antaga att "polymita"-tekniken kommit till Egypten över Syrien eller någon annan väg som ett lån från Kina, så återstår frågan om den enkla "trimita"-typen även gått samma vägar eller om den var en i Medelhavsländerna inhemska färdighet. Därom veta vi ingenting och kunna väl ej heller knappast tänka på att få veta något. Men det finnes en omständighet som talar för att den i varje fall varit tidig i dessa länder. Det

finnes nämligen en annan rent primitiv form för dessa dubbelsidiga vävnader, vår s. k. dubbelvävnad, så som vi känna den från tidig nordisk medeltid fortlevande fram till våra dagar. Den finnes även i den peruanska, prekolumbiska textilkonsten samt ehuru i en tämligen avvikande form i medeltida stoffer från Italien, Spanien m. fl. länder. Denna sistnämnda sydeuropeiska tillverkning är, så vitt jag kunnat finna, senare än den nordiska och har helt andra förutsättningar, så att den kan man enligt mitt förmenande här helt lämna ur räkningen. Det är i den ej fråga om några primitiva metoder, vilket är fallet med såväl den nordiska som den peruanska. Dessa senare stå varandra också tekniskt så nära som det är möjligt, utan att även i kvalitetshänseende vara det samma.

Dubbelvävnaden²⁰ har med all säkerhet ej funnits i Egypten. Det finnes ej några som helst spår av den. Att döma av dess förekomst i Norden har den visat sig ha alla förutsättningar för en folklig teknik-typ. Grova medeltidsvävnader av utländskt ursprung och tekniskt besläktade med de senantika, mångskaftade vävnaderna ha tjänat som förebilder för de nordiska dubbelvävnaderna, därpå ha vi belägg, men uttränga dem, ha de ej förmått. "Polymita"-typen, som är en industriprodukt, skulle näppeligen ha utträngt en redan folkligt rotad primitivare teknisk typ, allra helst ej i ett så konservativt land som Egypten. Det i detta land i folklig produktion mest

²⁰ Det tyska "Doppelgewebe" är ej att förväxla med vårt dubbelvävnad, som på tyska kallas "Hohlgewebe".

Sylwan: Några skaftvävnader.

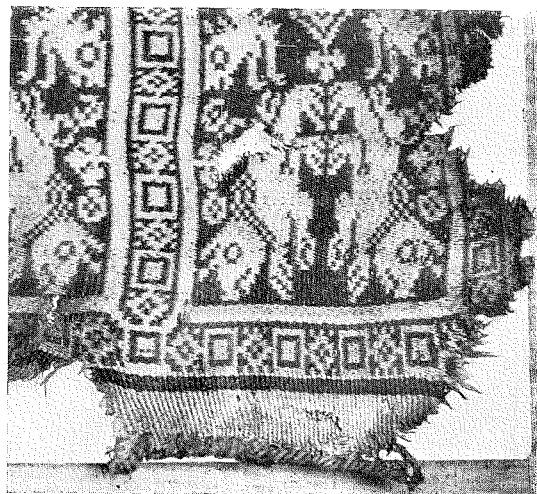

FIG. 12. YLLETYG. FRAGMENT AV STÖRRE TÄCKE(?). GRAVFYND. ANTINOE, EGYPTEN.

använda vävnadssätt, även när det gällt efterbildningar, tyckes emellertid varit tapisseriet, den i alla hänseenden enklaste tekniken. För oss ter den sig visserligen ej så, men den kan åstadkommas i en enkel ram och utan andra redskap än en pinne att föra ned trådarna med. Både bland de egyptiska och de centralasiatiska fynden förekommer emellertid den dubbelsidiga vävnadstyp, fig. 3, "Trimita", som jag här beskrivit och som i sin mönstrade form haft så stora möjligheter, att den så att säga har blivit underlaget för en industriell utveckling i ett stort kulturcentrum. Antingen måste den haft gamla rötter i grekiskt influerade områden vid Medelhavet eller har den importerats och anbringats som en industriell faktor strax före eller omkring början av vår tideräkning med medveten avsikt att skapa en konkurrens med den från östern kommande importen. Detta har emellertid troligen,

åtminstone i sidenproduktionen varit förhållandet med "polymita"-tekniken, som motsvarar jacquardvävnaden. Den enkla trimita-vävnaden kan mycket väl ha förekommit långt före dessa rikare mönstrade tyger även i de östra Medelhavsländerna. Med käppar kan man därtill ha åstadkommit enklare mönster, som schackrutor o. d.

Beträffande de mönstrade, mångskaf-tade tygernas teknik skulle man ju kunna invända att med det grekiska inflytande, som gjorde sig gällande i Ostasien århundradena närmast före Kristi födelse, skulle även kunna ha följt en teknikkunskap västerifrån. Men Kina har ju opåttalt en äldre textil sidenkonst. Då det dessutom visat sig att tyger med rent kinesiskt mönsterursprung tidigare ha samma teknik som senantika stoffer fullkomligare utvecklade, synes mig upphovslandet för denna teknik vara tämligen givet. Om sättet och vägarna var på denna teknik nått västerut kan man sedan tveka. Dock får man väl antaga att de varit desamma som för materialet, silket. Över Asiens nuvarande öde-

marker, en gång fulla av pulserande liv, har detta vävnadssätt sökt sig fram till Nillandet. Om eller i vad mån Alexandria spelat en ledande roll under en fortsatt utveckling; om t. ex. "hexamita"-typen där sett dagen och vandrat vägen tillbaka till Ostasien, är nu svårt att yttra sig. Möjligen skall fortsatta undersökningar av de Steinska fynden föra oss närmare svaret. Med rätt eller orätt har dock den egyptiska metropolen blivit ansedd för utgångs- och medelpunkten för den textila utveckling, som lagt grunden till den europeiska sidenproduktionen. Samma principer, som för nära två-tusen år sedan lågo till grund för de egyptiska vävarnas arbete, följas ännu i vår moderna maskintillverkning. Visserligen ha de under tidernas lopp lett till så fullkomnade metoder, att vävstolarna nu och då kanske ej äro varandra mycket lika. Om "polymitarii" kunde stå upp ur sina gravar skulle de säkerligen häpnat, men till gengäld äro en del av de tyger, som då tillverkades, så fint utförda, så rika i mönsterna, att våra maskiner knappt räcka till för att kopiera dem.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

RESTER AV ÄLDRE ALLMOGEBYGGNADER I UVSHULT SOCKEN, SMÅLAND av PÄR AXEL OLSSON.

I akt och mening att komplettera Kulturhistoriska Museets i Lund bestånd av småländska etnografica företog jag sensommaren 1922 en resa till en av de minnesrikaste socknarna i den gamla Värebygdens, Urshult i Kinnevalds hd. Socknen är numera genomskuren av järnvägar och gränisar intill det av sommarväst starkt frekventerade Ryd. Den har också redan inkorporerats i den modernt formade kulturbygdens område — eller åtminstone dess utmarker. Badväst från Ryd, judar och andra antikvitetsamlare ha så gott som fullständigt utplundrat trakten på allt, vad gamla lösa mobilier heter, smycken, dräkter, vävnader, målade bonader och allehanda slöjdföremål. — Någon nutida slöjd av betydelse finnes icke. — Trakten äger emellertid ännu kvar en del stugor av intresse och en av dessa har förvärvats till Kulturhistoriska museet för att uppsättas i dess park i Lund. Till sitt yttre ha de i allmänhet endast undergått den förändringen, att de blivit klädda med bräder utanpå det liggande timret samt

att på en eller annan ett stort fönster upptagits i en av väggarna, vilket verkar oproportionellt och jättelikt i förhållande till stugans för övrigt synnerligen blygsamma måttförhållanden. Invändigt finner man intet spår av ursprunglig inredning eller gamla mobilier. — Symaskinen har intagit vävstolens plats och i stället för blåmönstrade drättar eller målade bonader, varpå trakten förr var rik, sprida nu urklipp från Allers Familjjournal eller granna amerikanska prospekt sin färgglädje i den torftiga stugan. Urshult har nämligen starka förbindelser med Amerika och på de flesta ställena äro de vuxna borta på andra sidan Atlanten under det att gubbar, gummor och barn äro hemma och sköta det minimala lantbruket eller den givande och ej så kraftiga armar fordrande fruktodlingen.

Det nuvarande samhället är koncentrerat kring järnvägsstationen och Møllekulla gästgivaregård (numera ett ordnärt småländskt järnvägshotell). Kyrkan ligger ett stycke därifrån och framför densamma mötas trenne vägar i ett täm-

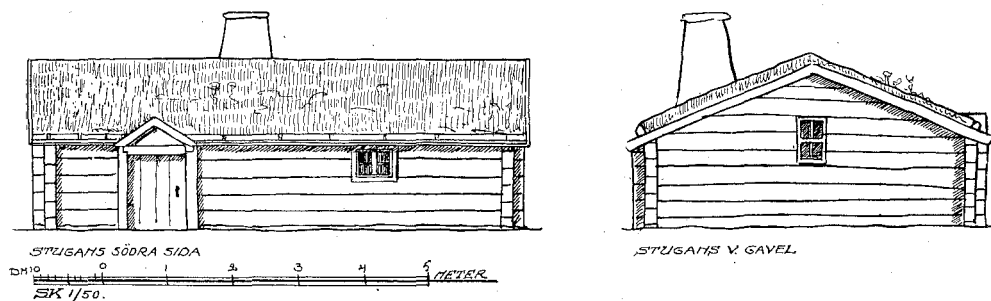

FIG. 1. STUGA I »RYSSASTAN», URSHULT.

ligen rymligt torg, vid vilket skolan och sockenmagasinet ha sin plats. Anordningen är typisk för bygden. Alla tre vägarna äro kantade av kyrkstallar i allt uppgående till minst ett femtiotal. Så gott som varje gård i den stora socknen har sitt egna kyrkstall med plats för ett å två par hästar. De äldre äro knuttimrade, de yngre uppförda av timmer och bräder, alla täckta med torv på näver. Planen är avlång och inredningen består endast av ett par enkelt hospikade krubbor. I äldre tider ha de även använts som uppehållsort en å två dagar i sammanhang med kyrkobesöket, då man

samtidigt passade på att handla och göra affärer. De spela naturligtvis icke längre samma roll som förr, när kyrkan mera än järnvägsstationen var sockenboarnas samlingsplats, men de äro fortfarande av behovet påkallade och komma nog att finnas, så länge kyrkan står. Det är nämligen lång väg till Guds hus i Urshult — socknen mäter icke mindre än $3\frac{1}{2}$ mil i längd och på sina ställen $1\frac{1}{2}$ mil i bredd.

Om man från torget följer vägen mot sydväst åt Almundsrydshället, påträffar man vid Dunshult längs vägen en samling synnerligen små stugor. Det är »Ryssastan», så kallad på grund av att under Karl XII:s krig ryska krigsfångar här varit inkvarterade. Stugorna äro mest att förlikna vid de från vissa kusttrakter, Blekinge och Bohuslän, kända båtsmansstugorna och äro alla av samma plan. Längden är omkr. 7 m., bredden 5 och höjden till takåsen 2,5 m. under det att väggarna på de lägsta endast äro 120 cm. höga. Ingången är på södra sidan närmast västra gaveln och för in till en liten trång förstuga med dörr in till stugan, som har ett litet fönster på gaveln och ett dylikt på södra långväggen. Upptill ingången från förstugan är en

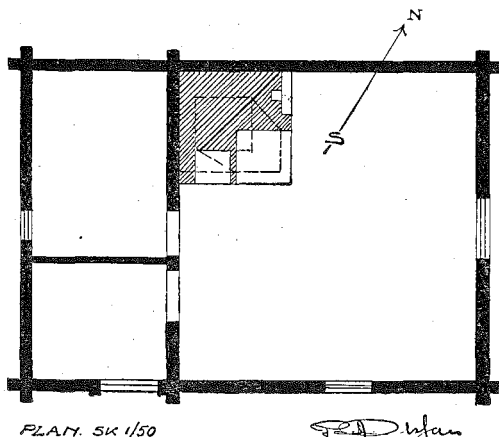

FIG. 2. PLAN AV STUGAN FIG. 1.

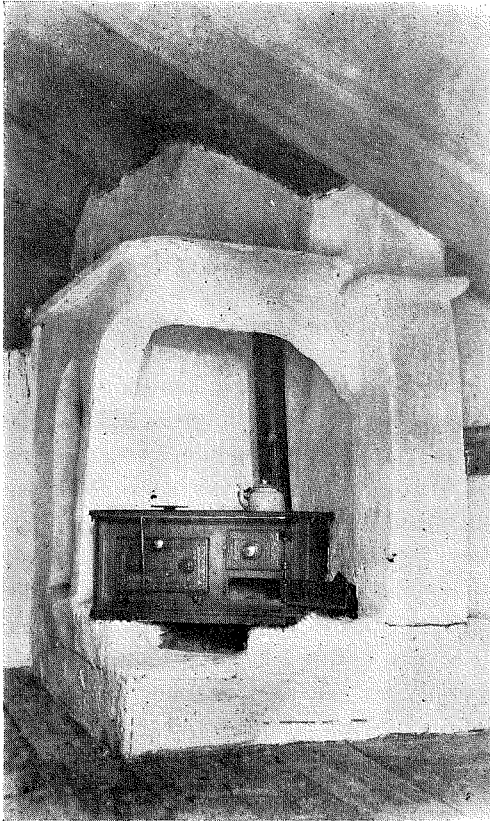

FIG. 3. SPISEL I STUGAN FIG. 1 O. 2.

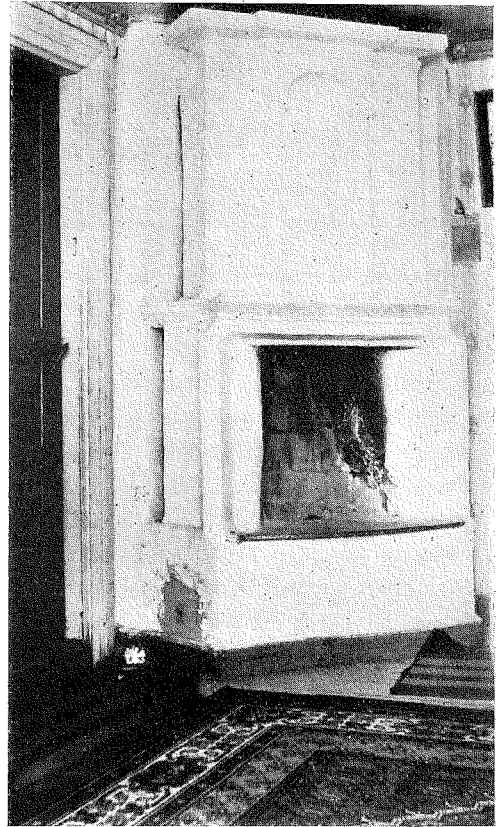

FIG. 4. SPISEL AV NICOLAUS PETERSSON.

utgång till visthuset, ett litet rum av samma bredd men något längre än förstugan. I nordvästra hörnet är spisel av relativt stora mått i förhållande till rummet. De konstfärdigt uppmurade spislarna, både öppna och s. k. rörspisar,¹ äro karaktäristiska för Urshults, Almundsryds och Ryds socknar. En hel del av dem äro uppförda av muremästaren Nicolaus Petersson, född i Ljuders skn. 1835 och död i Dunshult 1916. Han beskrives som en arbetsam, stilla och red-

¹ Rörspislarna ha ett rörgångssystem överensstämmande med moderna kakelugnars.

bar man och var allmänt anlitad vid spiselbyggen i hela socknen och även i grannsocknarna. Han var även jordbrukare och hans stuga står kvar uppe i Dunshult. Murareyrket skall han hava lärt av "Murare-Johannes" i Almundsryd av vilken han väl även ärvt stilen i sina spisar. Då en del villaägare i Ryd för sina hallar upptagit formerna, ha dessa spisar ej heller i allmogestugorna kommit ur modet och urshultsmuraren, "Mur-Sven-Magnus", i Degersnäs har ännu stor färdighet i att uppföra sådana. Hos honom lyckades jag även komma över en

FIG. 5. CAROLINA STARKS STUGA VID LÅNGARYD.

liten samling möbler och husgeråd, samtliga från Urshults skn. och nu införlivade med Kulturhist. Museets samlingar.

Längre nedåt vägen, vid Långaryd, (i närheten av Sjöaryds station) ligger en liten gårdsanläggning där stugan har samma form och storlek som Ryssastans. Det är Carolina Starks stuga. Anläggningen är här fullständigad med en knuttimrad visthusbod och en källarbod, uppförd av ohuggen gråsten, sammankilad med stenflis och tätad mellan fogarna med sparsamt murbruk. Båda bodarna äro enkla utan uppdelande väggar.

I närheten av Almundsryd ligger strax intill landsvägen en förfallen backstuga, av samma typ som Hyltén-Cavallius' från Konga hd. (Värend och Virdarna II, 164). Den är den sista, som finnes kvar i trakten och den torde, efter allt att

döma, blott om ett par år vara helt försvunnen. Vid ena ändan är den i senare tid tillbyggd med ett träskjul motsvarande förstugan och visthuset i de ovan beskrivna stugorna från Dunshult. Huset är ingrävt i en backe, sidor och gavlar bestå av ohuggen gråsten, uppstaplade och sammankilade på samma sätt som å källarboden vid Carolina Starks gård. Även spiseln är uppmurad av gråsten och betydligt primitivare än Nikolaus Peterssons konstruktioner. Rummets ljusöppning är i takets sydsida. Den tillslutes av en trälucka och har ej haft fönster.

Bortsett från dessa äldre hustyper äro gårdarna längs vägen av en senare och högre form, dock knuttimrade under senare påsatt brädfodring. Loftet har fått en viss höjd genom att det fått ett stycke rak vägg över stugans tak och är i denna försett med halvcirkelformiga fönster.

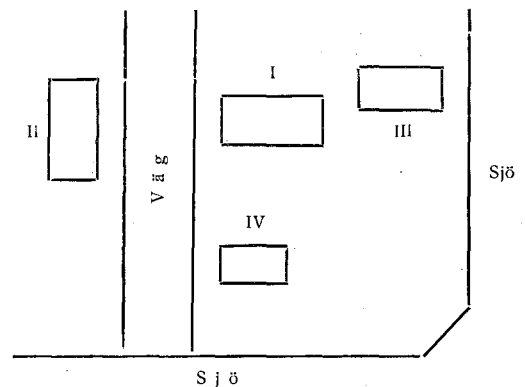

FIG. 6. BACKSTUGA VID ALMUNDSRYD.

En annan utvidgning av stugans utrymmen, analog med Blekingegårdarnas och de av Hyltén-Cavallius beskrivna sparrstovorna med eller utan bakhus (Wärend och Wirdarna II, sid. 206 och 208) finner man vid den östligaste av de söderut från Urshult gående vägarna (Karlshamnsvägen) vid Rävaboda by. Där är stugan i ena ändan tillbyggd med ett förstugoloft — jmf. det högra huset å Skansens blekingegård!

Även i socknens norra del finnas en del arkitekturminnen att anteckna. Den del utgöres av en större triangulär halvö, vilken med baspunkter i Urshults och Froaryds byar åt norr skjuter ut i sjön Åsnen. Ungefär på mitten av dens sydvästra strand ligga tvenne gårdar med namnet Fålaboda. Till dessa för endast en smal och eländig väg från

den tämligen illa hållna landsvägen från Urshult till Sirkön och norrut till Öja och Wäxiö. Den ena gården ligger ett stycke upp på halvön och är av föga intresse, den andra ligger nere vid sjön och har ännu en del gamla byggnader i behåll. Belägenheten framgår av följande schematiska planskiss.

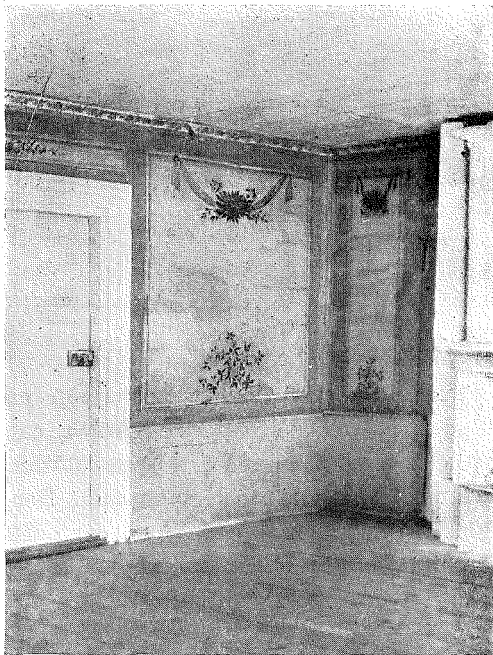

FIG. 7. VÄGGMÅLNING PÅ FÅLABODA.

I. Manbyggnaden, uppförd i två våningar med knuttimrade väggar under papptak. Andra våningen senare tillbyggd, nedre våningen från förra delen av 1700-talet, inrymmande utom ett större kök fyra rum och en större sal. Salen och det upptill densamma belägna rummet ha målningar på väv i polychrom oljefärg uppdelande väggarna i fält med delst blad och blomsterguirlander. I det lilla rummet äro målningarna rätt mycket övermålade i grått och brunt. I köket är en stor öppen spis och i salen och det med målningar försedda rummet finnas spisar av marmästaren Nicolaus Petersson.

II. Ladugården — i senare tid ombyggd och förnyad.

III. En numera till fiske- och sjöbod använd knuttimrad byggnad, vilken förr var gårdens bränneri — panna och spisel finnas kvar men övrig atiralj är borta.

IV. Basta, knuttimrad, cirka 8 m. lång och 5 m. bred, ännu använd dels för malttorkning dels för linbrytning. Mot ena långväggen reser sig en av gråsten uppmurad öppen spisel med två inlägg, ett åt linbrytningsugnen och ett åt malttorkkan. Då bastan användes till linbrytning, eldas under A, som består av en murkloss med ett valv, slaget av kantlagda flata stenar och ovanpå dessa lagda flata hällar, allt i murbruk. Från de båda sidoåsarna i rummets tak nedhånga i bast- eller vidjeslyor längsgående stänger på vilka tvärkäppar ligga rätt tätt och på vilka senare linet utbredes för torkning vid brytningen. I ugnen A eldas även vid badning tills de flata hällarna på dess översida bli upphettade, då de överspolas med kallt vatten.

Vid malttorkning eldas i ugnen B, vilken består av ett något sluttande valv inom ett litet fyrkantigt rum vars tak utgjordes av ett soll av fina träspjälor numera ersatt med en stålträdsbotten.

Bastans plan är i full överensstämmelse med den gamla Wärendska stugtypen — ett rum med förhall, skjulet. (Jfm. Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarna II, 171 samt Montelius i Antikv. Tidskr. XXI, 151 ff.)

Å skjulets väggar äro flera initialer och bl. a. årtalet 1855 inskurna samt åtminstone två tydliga pentagram. Bastan är betydligt äldre än det anförda årtalet. Den har visserligen flera gånger varit utsatt för ellsolycka, men aldrig brunnit

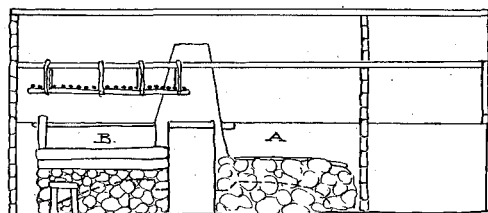
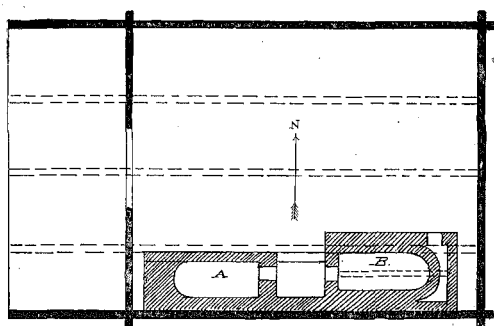

FIG. 8 O. 9. PLAN OCH LÅNGDSEKTION AV BASTAN VID FÅLABODA.

helt ner och har alltid strax efter branden åter blivit iståndsatt.²

² Enligt traditionen har Fålaboda tillhört ätten Gyllengrip bl. a. fröken Kristina Gyllengrip, som 1663 stiftade Manskogs hospital i Elghults s:n "till underhåll för 5 oberäktade pigor". Hennes porträtt finnes i Växjö museum. Hon skrev sig till Hvemboö och Hovgården.

En gammal skrivelse, förvarad å Fålaboda giver följande upplysningar om senare ägare av gården: "Regementssekreteraren Herr Carl Johan Kryger köpte 1775 af öfverste Boije Fohlaboda och Segersnäs för 4,000 dal. s:m., Sännahult $\frac{1}{2}$ för 3,000, Smörämåla $\frac{1}{2}$ 2,000 d:o enl. fastebref å Jakob Henr. Kugelberg."

Gården tillhörde till för ett par år sedan M. P. Magnusson, vilken vid avresa till Amerika sålde den till annan ägare. Hans moder bor ännu kvar på undantag.

Utom Fålaboda finnas på halvön en hel del större och mindre gårdar och torp och man finner på många ställen spisar av Nicolaus Pettersson samt flerstädes synnerligen vackra dörrar och dörrromfattningar. Namnet på mästaren till de senare kunde jag dock icke nu få tag i.

Trakten är synnerligen rik på sagor och sägner samt offerkällor och ställen med minnen i folktraditionen ända från hedenös — Kung Bos' holme, Kung Hakes borg etc. För den intresserade hänvisas i detta hänseende till Smålands beskrivning, Kinnevalds hd. tryckt som bilaga till Nya Växiöbladet 1908.

DE KULTURHISTORISKA SAMLINGARNA I UPPSALA AV ARVID ENQVIST.

För den kulturhistoriska forskningen i Uppsala har 1922 varit ett år av den största betydelse. Det vackra, minnesrika Gustavianum har åter fått göra tjänst som institutionsbyggnad, denna gång för universitetets kulturhistoriska och konsthistoriska samlingar. Universitetets museum för nordiska fornsaker, omfattande såväl förhistoriska som allmogesamlingar, vilket under de sena-

ste decennierna haft sina lokaler förlagda till det låga huset i den Linnéanska trädgården vid Svartbäcksgatan, framträder nu efter överflyttningen till och inordningen i Gustavianum i ett fullt värdigt skick. Ett värdefullt och i många avseenden kompletterande tillskott till de etnografiska samlingarna har Universitetet fått genom Upplands fornminnesförenings deposition av sina samlingar, Upp-

FIG. 1. FÖRHISTORISKA AVDELNINGEN, GUSTAVIANUM.

landsmuseet. Denna kulturhistoriskt betydelsefulla samling, vilken hittills fört en för de flesta tämligen okänd tillvaro på Uppsala slott, har genom detta steg fått tillfälle komma till sin rätt. Vid de kulturhistoriska föreningarnas sommarmöte den 8—11 juni 1922 stodo de nyordnade samlingarna färdiga att presenteras för mötesdeltagarna och allmänheten. Den förhistoriska samlingen hade öppnats redan i februari månad.

De delar av Gustavianum, vilka de kulturhistoriska samlingarna erhållit för exponerandet, utgöras närmast av två stora salar i våningen 2 tr. upp, skilda

genom en mindre vestibul och två smärre rum, vilka apterats som arbetslokaler för seminariet för nordisk fornkunskap. Samlingarna ha fördelats så, att i den norra salen förhistoria och medeltid uppställts, medan i den södra inrymts samlingarna av de senare århundradenas kultur. Överflyttandet och uppställandet av samlingarna föregicks av en grundligt genomförd restaurering av byggnaden. Denna restaurering synes vara utförd med varsam hand och med aktningvärd pietet för det gamla. Så är i de båda stora salarna allt listverk bibehållet och dekorationerna över fönster och dörrar med de

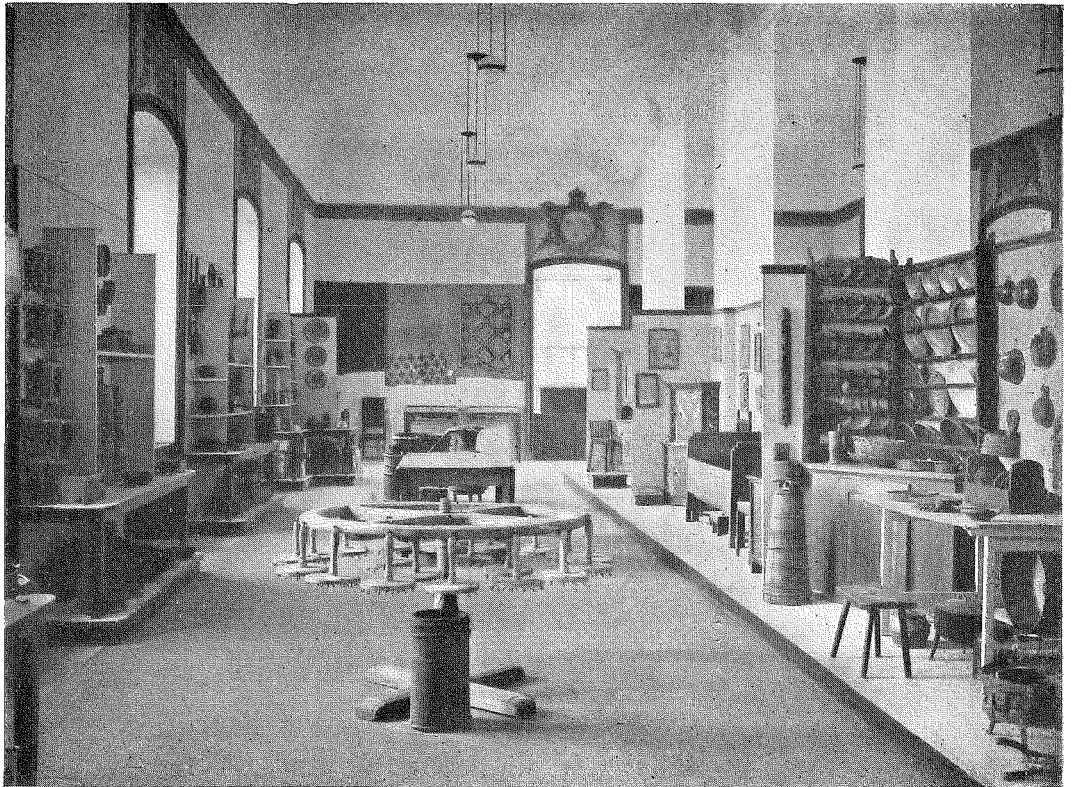

FIG. 2. UPPLÄNDSKA ALLMOGESAKER, GUSTAVIANUM.

runda, i blått hållna medaljongfälten sitta orubbade och ge salarna sin särskilda prägel. Den huvudsakligaste förändring, dessa salar undergått, är den, att, de fyra runda järnkolonner, vilka dela salarna i två hälfter, inkläts i firsidiga pelare, hållna i samma färgton som tak- och väggfält. Den museala uppställningen i de båda salarna betingas i hög grad just av denna genom pelarrader starkt markerade mittlinje.

Vad uppmonteringen i den förhistoriska salen beträffar, är här montersystemet helt genomfört. I mitten utfyllas mellanrummen mellan pelarna av 3 par

stora skåp, och i fälten på båda sidor stå vinkelrätt mot skåpraden i mitten omväxlande montrer och fristående skåp (fig. 1). Allt trä är hållet i mörk ek och skåp såväl som montrer äro invändigt klädda med grov juteväv, vilken ger en verksam bakgrund för de utställda föremålen. Etiketteringen är enhetlig och utförd i en grundfärg, som svarar mot monternas inre beklädnad. Samlingen är ordnad kronologiskt. Salens västra halva upptages helt av stenålder och i östra delen fortsätter brons- och järnålder samt medeltid, inclusive fynden från Studentholmen. Samlingens karaktär av

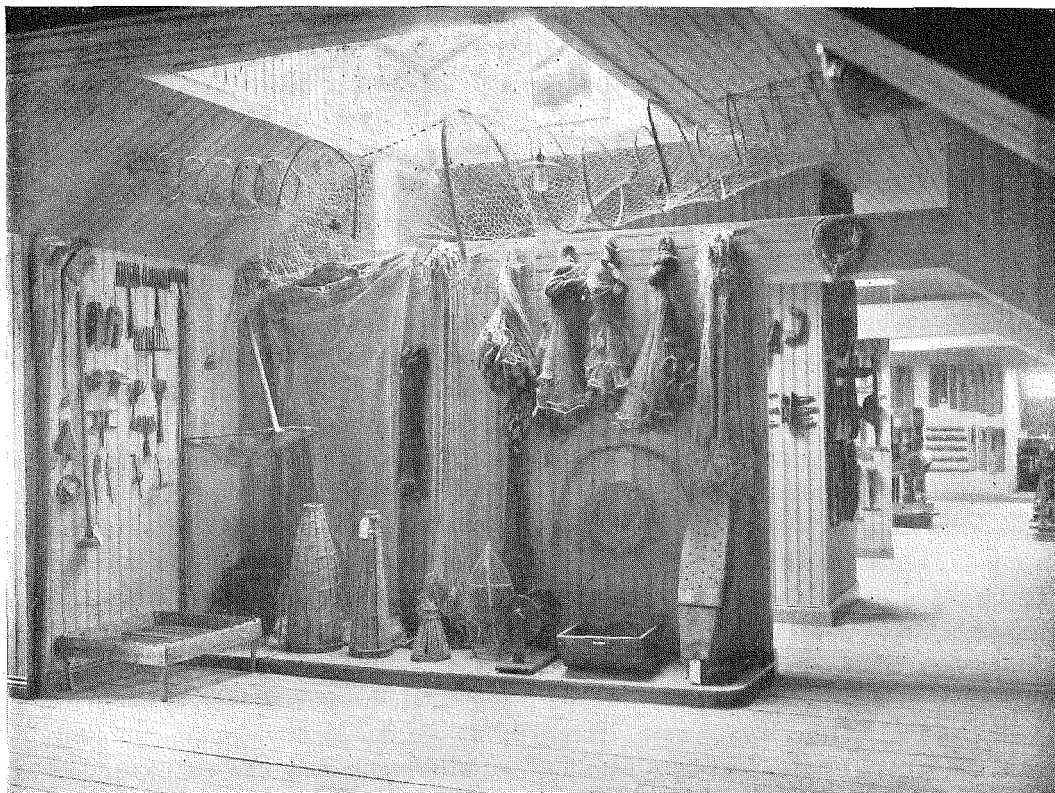

FIG. 3. MAGASINS UTSTÄLLNING, GUSTAVIANUM.

studiesamling framgår av den stora plats, som beretts den komparativa delen — både med original och kopior — och detta framhäves än ytterligare genom väggplanscher av olika slag, bl. a. kopior av paläolitiska målningar och hållristningsbilder, avbildningar av runstenar av olika karaktär, kartor från olika landskap, över bygdens utbredning under stenåldern, avbildningar av fynd från olika tidsskeden och gravmodeller från sten- och bronsåldern. Men jämte den komparativa samlingen har helt naturligt ett stort utrymme beretts åt fynden från landskapet. Särskilt framträdande är den uppländska

stenåldern, rikt representerad av såväl lösa fynd som boplatsmaterial, vilken upptager en stor del av salens nordvästra hörn. Så som samlingarna nu äro uppordnade, böra de kunna vara till god ledning ej blott för den arkeologiska studenten utan även för den för vår forntida kultur intresserade lekmannen.

Vända vi oss nu till den motsatta salen, finna vi där en uppställning av helt annan karaktär, betingad av det i grunden olika utställningsmaterialet. Skåp och monter saknas nästan helt och hållet. Mellan pelarna i salens mitt äro resta skärmväggar, vilka nå ungefär upp till

salens halva höjd och från dessa utgå åt båda sidor åtta mindre skärmar, fyra på vardera sidan, en framför varje pelare, på så sätt indelande mittpartiet i sex olika fält. Skärmväggarna vila nedtill på en låg sockel av samma bredd som de vinkelrätt utgående skärmarna. Väggfälten i salens västra och norra sidor bära skärmar och socklar av samma karaktär som mittpartiets. På östra sidan däremot äro i fälten mellan fönstren uppställda hyllor, vilka vila på bordsställ. Skärmar och hyllor äro klädda med juteväv, avfärgad i ljusare ton än den i den motsatta salen använda. Överkanten på skärmarna liksom socklarnas framsidor äro klädda med trälistor i mörk ek.

Föremålen inom denna sal äro sammanförda och uppställda i avgränsade grupper. I mittpartiet finna vi föremål, belysande hemmets inredning, ordnade i de olika fälten. I norr flankeras detta parti av en del byggnadsdelar, lås, smiden o. d., och i söder av musikinstrument, varibland särskilt märkas några av de för landskapet typiska nyckelharporna. Fälten på båda sidor om ingångsdörrarna äro ägnade samfundsväsen, såväl allmogens som stadsväsen och rättsskipning; därjämte finna vi här en liten samling föremål, som belysa folksed och forntro. På salens östra sida finna vi uppordnade i fälten mellan fönstren en del verktyg för eldgörning och belysningsföremål, vidare föremål från det dagliga livet och hushållet, beredning av mat och dryck, dryckeskärl m. m. Den västra delen av salen är ägnad att belysa folkkonsten, särskilt träslöjden, och vidare kalenderväsen samt mått, mål och vikt. Särskilt bör här framhållas den

praktfulla samling av runstavar, som Universitetets museum äger. I salens södra del är det textila arbetet representerat. Väggarna prydas här av en del praktfulla ryavävnader i förträfflig och färgrik komposition. Fig. 2 visar oss en bild av allmogesalens östra hälft, tagen från norr, vilken tydligt framhäver grupperingen av föremålen. I fältets mitt se vi närmast ett ljusbord av ansenliga proportioner. — Genom den uppställning, föremålen här fått, är samlingen på samma gång överskådlig, klar och fyllig utan att på något sätt verka tyngande. Den kan därför också bli av betydelse för vetenskapsmannen (ex. språkforskaren), som för sina studier behöver det nödvändiga åskådningsmaterialet, men den bör även kunna bli av intresse för var och en, som vill följa vår uppländska allmoges liv och kultur under de senare århundradena.

Jämte denna huvudsakliga utställning av allmogeföremål har en liknande företagits på den norra vinden, vilken särskilt inretts för detta ändamål. Denna är dock närmast att uppfatta som en förebildlig, lyckligt genomförd magasinering av föremålen. Fig. 3 visar oss en bild härifrån. Vindssalen är genom tre halvväggar uppdelad i fyra avdelningar, upptagande föremål från olika grupper. I den första se vi sådana, vilka belysa näringarna jordbruk, jakt, fiske, i de övriga är arbetets historia — snickeri, skomakeri, garvning, bokbinderi m. m. — fylligt belyst. Den innersta avdelningen är helt ägnad åt det textila arbetet, linberedning, spånad, vävnad m. m. Här är också uppställd en samling föremål, representerande konstfliten och slöjden. Särskilt väl företrädd är den uppländska

träskärarekonsten, framför allt från Roslagen, varifrån museet äger många och vackra prov.

Det är helt naturligt, att de utrymmen, som ställts till förfogande inom de nya lokalerna, ej kunna vara tillräckliga för de båda sammanslagna samlingarnas fullständiga utställande. En hel del föremål måste nödvändigt magasineras och för en rationellt genomförd magasinering saknas ändock det nödiga utrymmet. Vad som framför allt vunnits är, att Upplandsmuseets kulturhistoriska samlingar nu satts i tillfälle att erhålla den museala vård, som de hittills på grund av lokala förhållanden nödgats undvara. Det ur etnografisk synpunkt betydelse-

fulla stoff, som Universitetets och Upplandsmuseets varandra kompletterande samlingar nu ge, är av stor räckvidd för vår kulturhistoria. De nya samlingarna må därför bli en sporre för var och en av landskapets forna kultur intresserad att bidra till, att de luckor, som ännu finnas, snart må utfyllas och på så sätt göra bilden av Upplands kulturutveckling genom århundraden och årtusenden ännu fylligare och klarare. Gustavianum har i och med upptagandet av de nya samlingarna ryckt upp i främsta ledet bland våra landsortsmuseer. Det är därför av vikt att se till, att det för framtiden också kan hävda denna sin välförtjänta ställning.

KALMAR MUSEUM AV MANNE HOFREN.

Kalmar läns fornminnesförening tillhör den äldre gruppen av dylika sammanlutningar i vårt land, stiftad 1871 har den nyligen kunnat fira sin femtioårsdag. Med berättigad stolthet kan föreningen blicka tillbaka på verksamheten under det tilländalupna halvsekle, som för övrigt nyligen fått en uttömmande skildring i en av läroverksadjunkten E. Hildoff utarbetad minnesskrift. Energist och resultatrikt har föreningens arbete varit för tillvaratagandet av gamla kulturminnen i det på dylika så rika Kalmar län och isynnerhet under museets framlidne mångåriga föreståndare, lektor Fabian Bæhrendtz, vunno samlingarna en betydelse, som gjorde Kalmarmuseet till ett av landsortens främsta. Och att föreningen icke kommer att förtröttnas, därför borgar det brinnande intresse, som

den nuvarande ordföranden, landshövding John Falk, hyser för dess strävanden. Det är också tack vare hans initiativ som Kalmar Museum sommaren 1922 undergick den grundliga omordning och nyuppställning som gjort det femtioåriga museet till landsortens modernaste.

Ända sedan sitt stiftande har Kalmar läns fornminnesförening ägt förmånen att för förvarandet av sina samlingar få disponera delar av Kalmar slott, främst de välkända gamla praktrummen i byggnadens statvåning. I och med samlingarnas snabba tillväxt visade det sig att belamrandet av dessa utomordentligt intressanta och vackra rum med museiföremål ej var lyckligt och redan för ett antal år sedan framfördes av den för Kalmarslottet intresserade professor August Hahr tanken på deras utrymmande

och museets förflyttning till sådana lokaler i slottet, som ej ägde samma historiska och konstnärliga värde som praktgemaken.

Sedan slottet befriats från den bekanta trämasken, som ju hotade att ödelägga huvudparten av det i byggnaden ingående trävirket och sedan den pågående, under professor Martin Olssons energiska ledning stående restorationen drivits så långt att hela den östra slottslängan iordningstälts och kunde erbjudas museet, togo dessa planer fastare form. De sattes sommaren 1922 i verket sedan för uppgörande av plan till museets nyuppsättning tillkallats föreståndaren för Nordiska Museets högreståndsavdelning, dr Sigurd Wallin. De nya rummen i östra slottslängan visade sig vara idealiska museilokaler med ett övermått av rymd och ljus. Främst gäller detta den s. k. förbrända salen, ett tack vare sina stora mått och goda proportioner utomordentligt praktfullt rum, som på 1640-talet härjades av brand och först nu återstälts. Endast ett par goda spisar stå här kvar som minnen av den ursprungliga inredningen. Ett angränsande rum, Stora salen över köket, visade sig emellertid på väggar och i fönster nischer äga bevarad en enkel men ytterst verkningsfull dekoration från vasatiden. Kring dessa två kolossalrum gruppera sig ett antal tornrum och förrum, de senare med kraftiga bjälktak, ornerade med ett storrutigt schackmönster i vitt och rött. Förutom denna östra långa utsågos till museilokaler de närbelägna i norra flygeln liggande s. k. Frökenrummen, ävenledes nyrestaurerade. Av de stora praktgemaken reserverades endast den intill

slottskyrkan liggande Gröna salen för museiändamål, nämligen för utställning av museets bestånd av kyrklig konst.

Utställningslokalerna äro sålunda mycket rymliga ehuru samlingarnas storlek göra ytterligare tillskott av rum så småningom nödvändigt. Den mest framträdande gruppen inom museet är den arkeologiska, som är av verklig betydelse och g enom sin fullständighet ger en god bild av den förhistoriska bebyggelsen och kulturen inom länet. God är också allmogeavdelningen, ehuru den, liksom inom många äldre museer, företrädesvis tjänar att illustrera allmogens konstslöjd men mindre kulturen i stort, de vanligaste redskapen och bruksföremålen saknas sålunda i stor utsträckning. Här är fältet öppet för insamling, liksom inom de grupper som belysa landsbygdens näringar, jordbruk, jakt och fiske, vilka äro mycket svagt representerade. Ett gott tillskott har allmogeavdelningen vunnit genom de i särskilt rum utställda samlingar, som deponerats av Ölands kulturminnesförening. Samlingen av föremål som belysa de högre ståndens kultur är ej alltför talrik men innehåller en mångfald utmärkta saker. Hit sluter sig stadsavdelningen, ägnad att belysa styrelse och organisationsformer, näringsliv, topografi m. m. i Kalmar stad, en rikhaltig samling som dock tarvar komplettering inom allt som rör arbetets historia. De tidigaste museisträvandena i staden representeras av en läroverket tillhörig samling, under namn av "Gymnasii Raritetsksamling" grundad vid 1700-talets slut och huvudsakligen bestående av exotica och kuriosa, hemförda av sjömän och andra resenärer. En rikhaltig myntsamling

faller närmast inom stadsavdelningen. Slutligen äger museet en vacker samling kyrklig konst.

Av alla dessa samlingar utställs huvudparten i den förbrända salen, sålunda hela den förhistoriska avdelningen, hela allmogeavdelningen och det viktigaste av högreståndsavdelningen. Största försiktighet var givetvis av nöden då det gällde inredningsarbetet i denna sal, det mäktiga intrycket hos rummet självt borde i största möjliga mån bibehållas. Med hänsyn till detta lämnades långväggarna fullkomligt fria, varigenom de imponerande arkader, som de höga, djupa fönsternischerna bilda, tydligt framtråda. Vidare lämnades i det långa rummets bägge ändar betydande delar alldeles fria så att intrycket av stor rymd måtte bibehållas. Utställningsytor bereddes genom byggandet av ett system av vävklädda skärmar på sidorna om en i rummets mittlinje på längden löpande gång; tack vare denna anordning gör sig salens längd och proportion fullt märkbar. Längs denna mittgång utställs ett antal föremål, som belysa högreståndskulturen, sammanförda i tidsgrupper. På vävklädda pallar stå möbler, på väggarna sitta porträtt, speglar o. dyl. Avdelningen på ena sidan om denna gång är ägnad det förhistoriska föremålsbeståndet som inrymts i för ändamålet byggda skåp med bord- och väggmontrer, formerande ett antal smårum, ett mitt för vart och ett av murens höga fönster. Samma system följes inom avdelningen på andra sidan mittgången, där allmokekulturen utställs i liknande smårum med pallar längs väggarna. Genom hela denna anordning har vunnits att före-

målsbeståndet kunnat uppdelas och utställas i särhållna grupper av sammanhörande föremål, något som innebär en hög grad av klarhet och reda. Vidare har i allmänhet undvikits att belamra utställningsytorna med för stort antal föremål, varigenom ett virrigt intryck så lätt uppkommer, fig. 1.

Av de rum som stå i förbindelse med Brända salen har ett, ett oregelbundet förrum med det förut omtalade schackrutade bjälktaket, ägnat vävnadskonst och dräktskick hos länets allmoge, ett av tomrummen, det s. k. Fatburstornet, inrymmer minnen från själva slottet, det s. k. Svennetornet är upplåtet åt Ölands kulturminnesförening som där förvarar sina deponerade samlingar. Det söder om Brända salen liggande rummet, Stora salen över köket, med dess vackra vasatidsdekorerings har lämnats tomt. Endast ett antal fanor fylla rymden i detta vackra och tack vare sina mäktiga proportioner och oregelbundna former högst imponerande rum.

Den östra längans sydligaste rum, kam-maren i Syndre torn, erbjuder tack vare den utomordentligt vackra utsikt som där gives över sundet, den vackra strandlinjen och mot Öland i fjärran, en den allra behagligaste vilopunkt för besökaren sedan denne genomvandrat och besett ovan skisserade rum och samlingar. I rummet äro placerade ett antal lämpliga porträtt.

En betydande fördel med den nya museianordningen i slottet är att statvånin-gens samtliga rum nu få beses, den besökande kan sålunda nu genomvandra alla fyra slottslängorna, varvid början lämpligast göres med den nu beskrivna

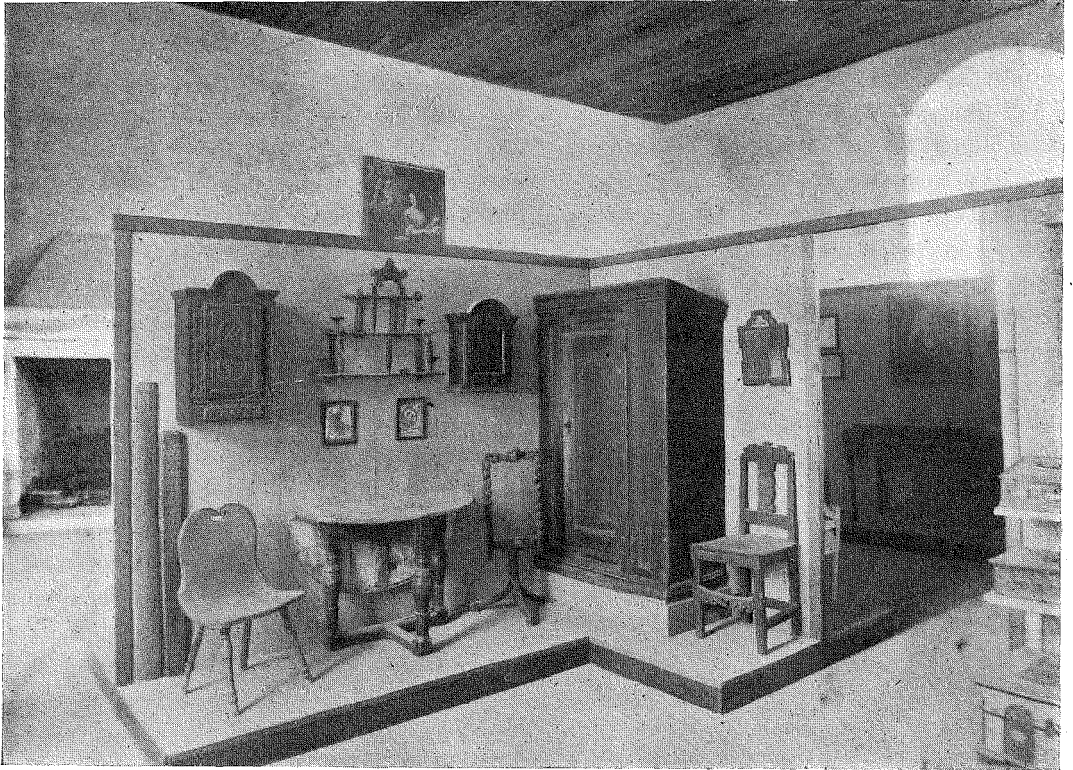

FIG. 1. KALMAR MUSEUM. ALLMOGEAVDELNINGEN.

nyrestaureerade östra längan. Den södra längan upptas av slottskyrkan och i angränsande rum i västlängan — Gröna salen och Kuretornet — äro museets kyrkliga samlingar uppställda, alltså i nära anslutning till slottskyrkan som ju själv erbjuder mångt och mycket av gammal god kyrkokonst.

Uppställningen i Gröna salen och Kuretornet är ännu helt tillfällig i avbidan på dessa rums snart skeende restauration. Efter denna bör Gröna salen, ett vackert och ofantligt stort rum med höga fönster å trenne sidor, kunna formera en synnerligen verkningsfull miljö för museets rätt betydande sam-

ling av kyrklig barockskulptur. Den mera intima kammaren i Kuretornet utgör en utmärkt utställningslokal för de medeltida bildverken, bland vilka finnes en så sällsynt och intressant sak som den bekanta Madonnan från Misterhult. De övriga praktrummen i västra och i norra längan, Gyllene salen, Grå salen med Kungsgemaket, Rutsalen och Drottningssalen, stå nu tomma. En imponerande ödslighet råder i dessa mäktiga gemak och just därigenom komma de till sin fulla rätt.

Rummens egna arkitektoniska och dekorativa element böra här ensamt få föra talan.

Den svit av smärre rum, de s. k. Frökenrummen, som gränsar till Drottning-salen saknar spår av äldre inredning och har som nämnts fått forma sig till ett museum för Kalmar stad, dess historia och topografi, byggnadskultur, inredningskonst och hemkultur, organisationsformer och näringsliv. Ett litet rum rymmer myntsamlingen jämte en för våra sjöstäder rätt karakteristisk sak, en samling av kuriosa och exotica, som under namn av Gymnasii Raritetssamling grundlades vid 1700-talets slut. Delvis har uppställningen av dessa skiftande föremål gjorts så, att den i någon mån måtte erinra om de gamla "Kunst- und Wunderkammer", till vilkas tid samlingen är att hänföra. Nästa rum rymmer föremål som hänföra sig till de högre ståndens hemkultur; de äro utställda i väggskap. I det tredje av Frökenrummen finnas bl. a. alla samlingar som belysa arbetets historia samt stadens organisationsformer. De äro dels monterade på vävklädda väggskärmar, dels utställda på pallar eller i skåp. I det sista rummet, slutligen, finner besökaren föremål som belysa byggnads- och inredningskulturen i Kalmar, sålunda en represen-

tativ samling kakel från och med 1500-talet, prov på de för Sydsverige typiska järnugnarna, ett par vackra, av ölandssten huggna spisar samt delar av tak- och väggdekorationer, härrörande från gamla Kalmarhus o. s. v.

Detta vad som är utställt av Kalmar-museets rika samlingar. Stora mängder föremål ligga dessutom magasinerade endast väntande på ytterligare lokaltillgång för att bringas i ljuset. Och nya, ur museisynpunkt utmärkta lokaler komma i och med slottets fortgående restauration att tillhandahållas museet. Efter ett ihärdigt och konsekvent fullföljande av en uppgjord insamlingsplan bör i dessa nya rum framför allt inredas specialavdelningar för jordbruk, jakt och fiske samt för stadsmannanäringarna, viktiga grupper inom länets odlingshistoria som ej tillbörligt ha beaktats. Och museets arbetsfält i stad och på land är ännu så pass obrukat att utomordentliga skördar med visshet kunna erhållas. När allt blir insamlat i ladan bör det ärevördiga, av forna dagars strider ombrusade Kalmar slott kunna stå som ramen kring en samling fredliga kulturminnen, som söker sin like.

SKOLHISTORISK UTSTÄLLNING I SKARA AV SANFRID WELIN.

Skara stifts folkskolläroreförening hade den 5—7 juli 1922 i Skara sitt 52:a läraremöte. Jämte den vid dylika möten sedvanliga utställningen av skolmateriel och lärjungearbeten hade man denna gång beslutat sig för att anordna en skolhistorisk utställning, så vitt jag känner den första i sitt slag i landet.

Ett cirkulär utsändes med specificerade uppgifter om sådant, som önskades. Det gick litet trögt med anmalingarna till utställningen, men genom förnyade påstötningar lyckades man dock få tillsammans så mycket, att det fyllde tvänne lärosalar å Allmänna läroverket.

Den till numerären största avdelningen

utgjordes av mer än 200 avbildningar av skolhus och lärobostäder, både gamla och nya, mest i fotografi. Uppmonterade täckte de till större delen väggarna i den ena av salarna. I samma sal var även anordnad en minnesutställning av Torsten Rudenschöld, bestående av en hel del porträtt i original och reproduktion av honom, alla hans utgivna skrifter med följskrifter samt arbeten om honom, vidare ett brev rörande skolväsendet från honom m. m.

Det övriga var samlat i den andra salen. Bland skolinventarier utgjordes det förnämsta av fyra olika typer äldre skolbänkar. Dock hade man inte lyckats få någon sandbänk. Övriga inventarier, såsom katederbord och karthängare m. m., voro av jämförelsevis sent datum.

Bland undervisningsmateriellen förekommo flera serier cirkelundervisningstabeller, ett par serier ovanligt gamla och tillika vackra bibliska planscher, förutom något yngre sådana, skriv- och räknetabeller (uppfodrade på trä!), kartor, trägevär, en glob m. m.

Av lärjungearbeten, skriv- och ritböcker, förekommo inga äldre än sedan 1870-talet.

Inte så få skolhistoriska handlingar hade inkommit, såsom examensböcker och dagböcker. De äldsta och värdefullaste voro en fullständig serie inskrivningsböcker och journaler från Tuns år 1763 som en slags pedagogi med latinundervisning inrättade skola, vilken sedermera övergått till vanlig folkskola. Vidare förekom en del skolhistoriska uppteckningar, belöningskort m. m. Stort intresse väckte en lista med handskrivna monitörsfrågor.

Då de gamla sockenbiblioteken stodo i närmaste samband med skolan, hade utställningskommittén uttalat önskan även om sådana. Tvänne inkommo, nämligen från Skara och Tun. Dessutom voro utställda diverse läroböcker och pedagogiska arbeten, börjande med en svensk upplaga av Comenius' *Orbis pictus*.

En omfattande och vacker specialutställning utgjordes av slöjdlärare A. Larssons i Skara slöjdmodeller från 1880- och 1890-talen.

En utställningsgrupp, som man önskat få representerad, nämligen den personhistoriska, blev — frånsett Rudenschöldiana — ytterligt mager. Den upptog endast en av en lärare på 1860-talet handritad karta över Skara stift.

Utställningen i sin helhet blev inte så stor, som man hoppats, men den blev dock tillräckligt omfattande för att väcka stort intresse hos mötesdeltagare och i pressen. Och den blev av inte så liten vinst för den kulturhistoriska forskningen. En i de olika cirkulären uttalad förutsättning var, att mesta möjliga av de utställda föremålen skulle få stanna i Skara för att i samband med Västergötlands fornminnesförenings stora samlingar bilda grundstommen till ett västgötskt skolmuseum. På grund av erbjudanden eller särskild anhållan kom ungefär hälften av det utställda att stanna. Så var det med flertalet skolbilder, de fyra skolbänkarna, en hel del planscher och kartor, flera skolhistoriska handlingar, bl. a. böckerna från Tun, de skolhistoriska uppteckningarna, monitörsfrågorna m. m. samt de båda sockenbiblioteken.